

ROMUALD WOJNA

MIĘDZY KOMUNIZMEM WOJENNYM A NEPEM
(1920—1922)

W dziejach naszego wschodniego sąsiada szczególne miejsce zajmuje okres zwany nieco enigmatycznie okresem przejściowym od kapitalizmu do socjalizmu. Jeśli trzymać się ściśle wydarzeń historycznych, ramy jego, jak chce historiografia radziecka, chronologicznie wyznacza Rewolucja Październikowa (1917 r.) i konstytucja grudniowa 1936 r., uchwalona przez uczestników VIII Nadzwyczajnego Zjazdu Rad ZSRR, a przez dwa dziesięciolecia zwana Konstytucją Stalinowską, w czym m.in. przejawiał się wpływ tzw. kultu jednostki. Okres ten podlegał różnicowanemu oglądowi historyków, niedawno zaś, bo w 1981 r., w Związku Radzieckim ukazała się synteza zespołu naukowców z AN ZSRR (kierowanego przez Jurija Polakowa) poświęcona bezpośrednio temu czasowi¹.

Interesującym aspektem badawczym są pierwsze lata okresu przejściowego, kiedy to gromadzono niezbędne doświadczenia, a dramatyczne wydarzenia utrudniały lub zgoła hamowały proces naturalnego rozwoju. Z tego punktu widzenia ogromną wagę ma odcinek czasu między kończącą się wojną domową i obcą zbrojną interwencją a utworzeniem ZSRR, czyli dwa lata zmagania o stabilizację sytuacji wewnętrznej — i międzynarodowej — w wielonarodowym państwie rosyjskim. I właśnie celem niniejszego artykułu jest naświetlenie kilku przynajmniej głównych problemów tego okresu. One też zadecydowały o doborze daty końcowej. Otóż chodzi o początek nepu, czyli nowej polityki ekonomicznej, nie o dalsze jej dzieje, chodzi o ten krótki czas, który zawarł się między kończącymi swój byt elementami komunizmu wojennego a stymulowanymi przez życie i władze pierwiastkami nepu, o swoistą walkę między

¹ *Ot kapitalizma k socjalizmu. Osnownyje problemy istorii pieriechnodnogo pierioda w SSSR 1917—1937 gg. w dwóch tomach*, Pod obszczej redakcyjejj czlena-korriespondienta AN SSSR Ju. A. Polakowa, Moskwa 1981, t. I *Pobieda socjalisticeskoj riewolucyi. Naczalo pieriechnodnogo pierioda 1917—1927 gg.*, t. II *Razwiornutoje stroitelstwo socyalizma w SSSR 1928—1937 gg.*

nimi w życiu i świadomości ówczesnych. Obecnie w wielu opracowaniach owego aspektu nie podnosi się wcale, kontentując się niepodważalnymi zresztą twierdzeniami o pozytywnych stronach nepu. A przecież właśnie w świadomości ówczesnych istniały wątpliwości — i to rozliczne — nie wszyscy działacze dostrzegali początkowo konieczność, celowość wprowadzenia nepu.

12 V 1926 r. Siergiej Kirow, świeżo wybrany na stanowisko pierwszego sekretarza leningradzkiego komitetu gubernialnego WKP(b), w przemówieniu do aktywistów komsomolskich mówił np.: „Można powiedzieć, że ruch nasz mniej więcej pomyślnie i dostrzegalnie ruszył z miejsca z chwilą przejścia do tak zwanej nowej polityki ekonomicznej. Pamięć macie młodszą niż ja, powinniście więc pamiętać dobrze, z jakim niedowierzaniem, rzekłbym: sceptycyzmem, pewna część naszej partii odniosła się do sprawy nowej polityki ekonomicznej. Niektórzy sądzili wtedy, że mimo to, iż nową politykę ekonomiczną proklamował wódz naszej partii, towarzysz Lenin, to jednak wraz z zastosowaniem tej nowej polityki ekonomicznej cofamy się, a nie posuwamy w dziele budowania socjalizmu”².

Dlatego też i datę końcową artykułu może wyznaczyć wydarzenie tylko odpowiednio ważne, a jednocześnie skupiające w sobie owe zmagania. Chyba trudno znaleźć bardziej naturalne niż utworzenie ZSRR, z całym stabilizującym bagażem tego faktu, zwłaszcza iż po nim, tj. po 1922 r., nie widać już walki między starymi formami zarządzania i gospodarowania, charakterystycznymi dla komunizmu wojennego, a nowymi, „nepowskimi”. Wolno więc chyba wysunąć twierdzenie, że zjednoczenie republik radzieckich przesądziło całkowicie o zwycięstwie nepu.

Godne szerszego omówienia byłoby też naświetlenie występowania nepu na różnych obszarach narodowościowych ZSRR. Jest to istotnie zagadnienie frapujące, wszakże należy ono do zakresu badań nad całym okresem przejściowym, chronologicznie wychodzi daleko poza ramy niniejszego skromnego zarysu. W najbardziej zwięzłym stwierdzeniu da się to określić w sposób następujący: nep, jako pierwszy, na wielką skalę zakrojony manewr gospodarczy rozciągnął się w czasie na różnych obszarach ze względu na nierównomierny ich rozwój, atoli na większości terenów gospodarczo rozwiniętych (m.in. Rosja europejska, Ukraina, Białoruś, część Syberii i Azji Środkowej) został wprowadzony już w 1921 r. Narodowościowe obszary borykały się z własnymi problemami. Wystarczy wziąć pod uwagę, że jeszcze w roku gospodarczym 1926/1927 przemysł stanowił zaledwie 5,6⁰/₀ gospodarki obszarów narodo-

² S. M. Kirow, *Komsomol — aktywniejszy uczestnik socjalistycznej industrializacji strony. Dokład ob itogach aprielskiego plenuma CK WKP(b) na rasszyriennom pleniumie Leningradzkiego gubkoma WŁKSM*, [w:] *Izbrannyje statji i rieczy 1912—1934*, [Leningrad] 1939, s. 250.

wościowych Federacji Rosyjskiej, że w przemyśle, budownictwie i transporcie pracowało bardzo niewiele osób (np. w 1926 r. w Baszkirii — 3,6% zatrudnionych, w Buriacji — 3,0%, w Jakucji — 4,1%, w Tatarii — 3,0%, w Kałmucji — 0,5%), ale i to byli przeważnie pracownicy pochodzenia rosyjskiego, gdyż robotnicy miejscowi stanowili wśród nich mały odsetek (w tymże 1926 r. Baszkirzy — 6,6% robotników w Baszkirii, Buriaci — 1,3%, Jakuci — 1,4%), co zresztą wynikało po części i z trybu życia owych narodowości, które preferowały formy rustykalne i zgoła koczownicze³. W miastach, często jeszcze małych i dość rzadko rozrzuconych na rozległych przestrzeniach, ludność miejscowa stanowiła nieznaną mniejszość: oto np. Buriaci — 3,0%, Baszkirzy — 5,0%, Czuczwasze — 1,1%, Udmurci — 0,4%, Maryjczycy — 0,6%, a w Kałmucji do 1926 r. ani jeden rodowity Kałmuk nie zdecydował się, by rzucić step na rzecz miasta⁴.

Z konieczności też, mimo frapujących treści, pozostać muszą poza ramami niniejszego szkicu kwestie rozwoju kultury oraz pytanie, czy i gdzie nep się zakorzenił i do kiedy istniał. Ta ostatnia kwestia zwłaszcza wywoływała zainteresowanie historyków zachodnich, którzy koniec nepu wiązali często z masową kolektywizacją rolnictwa (np. Mosze Lewin, Naum Jasny, Alec Nove)⁵ lub przesuwali nawet ku połowie lat dwudziestych, co Robert Tucker, biograf Stalina, tłumaczył pewną naturalną skłonnością owego wybitnego działacza do metod komunizmu wojennego⁶. Jeśli można zgodzić się ewentualnie z sugerowanymi skłonnościami Stalina, to jednak trudno tłumaczyć nimi zjawiska ekonomiczne i pewnie przyznać trzeba, iż głębsze — choćby i dyskusyjne — spojrzenie prezentują zwolennicy pierwszego ujęcia. Natomiast badacze radzieccy wychodzą obecnie z założenia, że nep jest charakterystyczny dla całego okresu przejściowego, dyskusja zatem nad końcem nepu jest bezzasadna. Krytykują też tych badaczy, którzy — jak Jurij A. Moszkow w interesującym wystąpieniu na konferencji jubileuszowej w 1971 r.⁷ — rzecz całą próbują analizować i uzasadniać odmiennie.

³ W. Ja. Aleksiejew, *Rieszajuszczij etap lidwidacji ekonomiczeskogo nierawienstwa narodow (na primierie awtonomnych riespublik RSFSR)*, [w:] *Iz istorii nacyonalnogo stroitielstwa w SSSR*, Moskwa 1967, s. 8—9.

⁴ Tamże, s. 9.

⁵ M. Levin, *Russian Peasants and Soviet Power: A Study of Collectivization*, Evanston, Illinois, 1968, s. 465—519; N. Jasny, *The Socialized Agriculture of the USSR. Plans and Performance*, Stanford 1949, s. 212, 299; A. Nove, *An Economic History of the U.S.S.R.*, b.m. 1969, s. 136—159.

⁶ R. C. Tucker, *Stalin as Revolutionary 1879—1929. A Study in History and Personality*, New York 1973, s. 399—404.

⁷ Ju. A. Moszkow, *K woprosu ob zakluczitielnom etapie nepa*, [w:] *Nowaja Ekonomiczeskaja Politika. Materialy Wsiesojuznoj naucznoj konfieriencyi. Istoricozneskoje znaczenije nowoj ekonomiczeskoj politiki (w swiazi s 50-letijem pieriechoda k nepu)*. *Wsiesojuznaja Siessija, Materialy obszudienija*, wydanie 1, Moskwa 1971, s. 79—95.

Niebagatelne znaczenie dla rozumienia istoty splotu wydarzeń lat 1920—1922 ma okres bezpośrednio je poprzedzający. Wypada więc wrócić do 1917 r., kiedy to zwycięstwo przewrotu zbrojnego w Piotrogradzie, następnie zaś ustanowienie władzy radzieckiej i systemu jednopartyjnego w Rosji (w istocie nastąpiło to jesienią 1918 r.) wyznaczyły ramy rozwojowe państwa rewolucyjnego. Nader szybko jednak zaznaczył się wpływ czynników negatywnych, początkowo przede wszystkim zewnętrznych: nie zakończonej wojny światowej i stymulujących poczynań niemieckich w stosunku do przeciwników bolszewików.

W połowie 1918 r., mimo zawarcia bardzo dla niej niekorzystnego pokoju brzeskiego z państwami centralnymi, Rosja Radziecka znalazła się w ogniu wojny, tym razem wewnętrznej, acz z drugiej strony podsycanej przez obie strony walczące w I wojnie światowej. W rezultacie nienormalne, wojenne położenie Rosji, osaczonej i zagrożonej od zewnątrz i od wewnątrz, przedłużyło się aż do 1921 r. Właściwie trudno też mówić o normalnej sytuacji w dwóch następnych latach, które dla władz bolszewickich upływały na nadzwyczaj trudnej walce z tzw. bandami chłopskimi na znacznych obszarach Rosji centralnej (np. ruch antonowszczyzny, zwany tak od nazwiska przywódcy, Aleksandra Antonowa, w guberni tambowskiej), Ukrainy (anarchizujący ataman Nestor Machno, rozliczni atamani rozbitych już sił socjaldemokraty Semena Petlury), Syberii Zachodniej, kozaczyzny dońskiej i kubańskiej. W Azji Środkowej zaktywizowali się tamtejsi narodowcy muzułmańscy, zwani obecnie basmaczami; na Kaukazie uśmierzano jeszcze zwolenników świeżo obalonych miejscowych rządów. W drugiej połowie 1921 r., gdy władze powoli zaczynały już przezwycięzać największe trudności, w wielu rejonach pojawiły się symptomy głodowe, a zimą na owych nawiedzonych obszarach wybuchł srogi głód ze wszystkimi negatywnymi skutkami społecznymi i gospodarczymi⁸. A przecież poza tym istniała płynna sytuacja na pewnych odcinkach granic (np. z Polską, Rumunią), nie uregulowane stosunki z Japonią spowodowały m.in. konieczność utrzymania w latach 1920—1922 buforowej Republiki Dalekiego Wschodu⁹.

Na wydarzenia rosyjskie lat 1917—1922 należy więc patrzeć z poprawką uwzględniającą anormalność sytuacji, sprowadzającej się prawie zawsze do zjawisk w istocie destrukcyjnych, utrudniających rozwój, niekiedy zaś i samo trwanie społeczeństwa. Wspomniany tzw. komunizm wojenny był właśnie przystosowaniem metod praktyki gospodarczej do czasów wojennych, praktyki faktycznie występującej w pewnym stopniu

⁸ Szerokie omówienie głodu: R. Wojna, *Skutki polityczne, społeczne i gospodarcze nieurodzajów lat 1921—1922 w republikach radzieckich*. „*Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej*”, t. XVIII, Wrocław 1982.

⁹ Szeroko zob. W. Materski, *Stosunki japońsko-radzieckie 1917—1925 w niniejszym numerze*.

od 1914 r. (chodzi tu o zastosowanie przymusu, przemocy), a przejętej przez bolszewików w 1917 r. po Rządzie Tymczasowym, pogłębionej i raz jeszcze zastosowanej do zmienionych zupełnie ustrojowo i nader surowych warunków (i wymogów) czasów wojny domowej¹⁰.

Warto tu zwrócić uwagę na jeszcze jedną okoliczność, która na długo zaciążyła nad świadomością części najmniej wyrobionych działaczy radzieckich. W nich właśnie uproszczone, przystosowane do stanu wojennego metody kierowania i rozwiązywania kwestii nawet skomplikowanych, iluzoryczne sukcesy owych metod, stwarzające pozór posiadania panaceum na każdą trudność, kształtowały określone preferencje psychiczne: nie zawsze uzasadnioną pewność siebie, nadmierną szorstkość w obejściu, brak tolerancji, wiarę w całkowitą skuteczność siły w rozwiązywaniu wszelkich problemów. Można zatem powiedzieć, iż okres komunizmu wojennego zapewniał tym działaczom swego rodzaju komfort psychiczny: nie wymagał pozornie wysiłku rozpoznania całej kwestii, dawał zaś zadowolenie z pracy i osiągniętych wyników. Nie wszyscy naturalnie ulegli złudnym urokom tego okresu, atoli nie brakowało takich mniej odpornych, zwłaszcza w miejscowościach mniejszych, gdzie niełatwo było przełamać tradycje samowoli władz lokalnych z czasów caratu, kontrola zaś prawie zupełnie nie działała. Świadectwo temu dało kilku co najmniej przywódców, m.in. tak zasłużony dla rozwoju masowej kultury i oświaty w Rosji Radzieckiej Anatol Łunaczarski, który kilka lat później wspominał, że on sam i wielu innych wybitnych komunistów nie tylko przywykło do komunizmu wojennego, ale prawie go polubiło¹¹. Dodajmy jednak, że nie trzeba przesadzać z przeciwstawianiem metod przymusu tego okresu metodom nepu, gdyż i w tym ostatnim przymus odegrał niepoślednią rolę, choć rzeczywiście mniej było bezpośredniej przemocy, komenderowania zgoła wojskowego.

Początki komunizmu wojennego sięgają połowy 1918 r., łącząc się bardzo wyraźnie z nasileniem się wojny domowej. I na ten element wskazuje najzupełniej wyraźnie i zgodnie cała historiografia radziecka: wojna, warunki wojenne, zniszczenia i chaos gospodarczy zmusiły niejako władze rewolucyjne do sięgnięcia po środki nadzwyczajne. Tezę tę

¹⁰ Najpełniejsze omówienie problemów teorii i praktyki tego okresu zawiera praca: J. G. Gimpelson, „*Wojennyj kommunizm*”: *politika, praktika, ideologija*, Moskwa 1973. W historiografii zachodniej wiele uwagi poświęcili mu m.in.: E. H. Carr, *The Bolshevik Revolution 1917—1923* (vol. II, London 1952); R. V. Daniels, *The Conscience of the Revolution. Communist Opposition in Soviet Russia* (Cambridge 1960); P. H. Avrich, *Kronstadt 1921* (New Jersey 1970); Nove, *op. cit.*; G. Rauch, *Geschichte des Bolschevistischen Russland* (Wiesbaden 1956); G. Wagenlehner, *Das Sowjetische Wirtschaftssystem und Karl Marx* (Köln-Berlin 1960).

¹¹ A. W. Łunaczarskij, M. N. Pokrowskij, *Siem' let proletarskoj diktatury*, Moskwa 1925, s. 22.

już na przełomie obu okresów głosili ówcześni czołowi działacze radziecy. Oto np. Grigorij Zinowjew stwierdzał w oficjalnym przemówieniu: „Nasza partia od 1903 r. wysuwa kwestię centralizmu demokratycznego. Atoli sprawy ułożyły się tak, że w chwili największego triumfu naszej partii, kiedy znaleźliśmy się u władzy, sytuacja w trakcie wojny domowej powstała tak straszna, iż w owym czasie nie mogliśmy w łonie partii, w łonie ruchu robotniczego stosować demokracji robotniczej w pełnym sensie tego słowa. Nie ma w tym nic złego, każdy bowiem robotnik, każdy chłop nie ulegający demagogii zrozumie, że w godzinie ciężkiej, niespotykanej w świecie wojny domowej nie w głowie nam była demokracja”¹². Podobnie sądził w 1921 r. Siergiej Gusiew (właściwie Jakow D. Drabkin): „Gdyby nie wojna domowa, prowadzilibyśmy w latach 1919—1921 tę samą w istocie »nową« politykę ekonomiczną, a nie politykę »komunizmu wojennego«, do której przymusiła nas wojna”¹³.

I tu dochodzimy do kwestii kontrowersyjnej: czym był w istocie komunizm wojenny. Można nań patrzeć z różnych punktów, np. dostrzegać same tylko elementy przymusu sytuacji i metod¹⁴ lub — jak zdecydowana obecnie większość badaczy radzieckich — zauważać przymus sytuacji, surowość metod i kontynuowanie mimo to elementów budowania socjalizmu¹⁵. Najbardziej chyba wyważoną opinię zaprezentował Ilja Bierchin, autor hasła o komunizmie wojennym w *Radzieckiej encyklopedii historycznej*, wyróżniający następujące główne cechy owej polityki: szturmowa metoda przełamywania oporu elementów kapitalistycznych i prawie zupełne usunięcie ich z gospodarki miast; reglamentacja dostaw żywnościowych (prodrazwiorstka) dla wojska, robotników i ludności miast; bezpośrednia wymiana towarowa między miastem i wsią; likwidacja hadlu na rzecz organizowanego i regulowanego przez państwo racjonowania artykułów żywnościowych i przemysłowych według zasad klasowych; powszechny obowiązek pracy, równość opłaty za nią (tzw. urawniłowka); maksymalna centralizacja¹⁶. Dla porównania można przytoczyć zdanie Michaiła Wolfsona, autora takiegoż hasła w popularnej na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych *Małej encyklopedii ra-*

¹² [G. Zinowjew], *Dokład i zaključitelnoje słowo na diskussionnom sobranii w Moskwie 30 diekabria 1920 g. — w sostawie frakcyi VIII Sjezda Sowietow i W.C.S.P.S. Sodokładczikom wystupał t. Trockij*, b.m. i r., s. 13.

¹³ S. Gusiew, *Jeszcze o nowoj ekonomiczeskoj politikiie. (K czetwiortoj godowszczinie oktiabr'skoj riewolucyi)*, „Krasnaja now” 1921, sientiabr'—oktiabr', nr 3, s. 329.

¹⁴ *Historia Wszeczziązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików). Krótki kurs*, Warszawa 1949, s. 260.

¹⁵ Gimpelson, *op. cit.*, s. 258—259.

¹⁶ *Sowietskaja istoričeskaja encykłopedija*, t. III, Moskwa 1963, hasło „Wojennyj kommunizm”, s. 600.

dzieckiej. Okres 1918—1921 cechowała według niego bezwzględna wojna wewnętrzna i blokada gospodarcza Rosji Radzieckiej, a w dziedzinie ekonomiki — prawie całkowita nacjonalizacja przemysłu prywatnego, likwidacja handlu, centralizm w zarządzaniu gospodarką oraz przymus pracy¹⁷. Wolfson kładł nacisk — co charakterystyczne — na ten ostatni element, w czym szedł za popularnymi przez pewien czas koncepcjami Lwa Trockiego. Na dobro tego autora zapisać wolno, iż nie uległ w zupełności sugestywnym formułom trockistowskim i nie zaliczył komunizmu wojennego do zjawisk nieuniknionych, prawidłowości rozwoju historycznego.

Sam Trocki natomiast, w pierwszym dziesięcioleciu porewolucyjnym członek ścisłego kierownictwa partii bolszewickiej, następnie główny eksponent ugrupowań opozycyjnych, prezentował pogląd, że komunizm wojenny jest zjawiskiem historycznie prawidłowym. W słowie autorskim do XV tomu swoich *Dzieł* (w 1927 r.) stwierdzał: „Epoka ta odeszła w przeszłość nie jako przypadek, nie jako pomyłka, lecz jako konieczny etap w rozwoju rewolucji”¹⁸. Zupełnie podobne stanowisko zajmował wydawca *Dzieł*, Elcyn, twierdzący ponadto, że system gospodarczy komunizmu wojennego rozwinął się w pełni dopiero w 1920 r.¹⁹ Dlaczego akurat w 1920 r.? Elcyn wydobyl w ten sposób znaczenie pomysłów Trockiego o militaryzacji pracy. Zrąb swych poglądów wyłożył Trocki w dziełku *Terroryzm i komunizm*, napisanym właśnie w 1920 r. Budowa nowego społeczeństwa — według nich — polega na organizowaniu przymusu, opracowaniu i realizowaniu jednolitego planu gospodarczego oraz istnieniu władzy jednostkowej²⁰. W odróżnieniu od innych czołowych komunistów Trocki opowiadał się więc zdecydowanie za terrorem (przymusem) w pracy. I właściwie różniło go od innych nie tyle samo opowiedzenie się za terrorem, ile absolutyzowanie go, upatrywanie w nim nie tylko środka wiodącego do celu, ale i wartości samej w sobie. Oto np. jedyne prawidłowe rozwiązanie wszystkich trudności gospodarczych „polega na tym, aby traktować ludność całego kraju jako rezerwuar niezbędnej siły roboczej — źródło prawie niewyczerpane — oraz zaprowadzić surowy porządek w zakresie ewidencjonowania jej, mobilizowania i wykorzystania”; „Sprawa życia i śmierci Rosji Radzieckiej rozstrzyga się obecnie na froncie pracy. Nasze organizacje gospodarcze, a wraz

¹⁷ *Małaja sowietskaja encykłopedija*, t. II, Moskwa 1931, s. 234.

¹⁸ L. Trocki, *Soczinienija*, Sierija V: *Na puti k socjalizmu*, t. XV *Choziajstwiennoje stroitelstwo Sowietskoj Riespubliki*, Moskwa—Leningrad 1927, Ot Awtora, s. V.

¹⁹ Tamże, Ot Riedakcyi, s. VI, X.

²⁰ *Tierrorizm i kommunizm*, [w:] L. Trocki, *Osnownyje woprosy riwolucyi. Tierrorizm i kommunizm. — Mieźdu impierializmom i riwolucyjej. — Nowaja ekonomieczeskaja politika Sowietskoj Rossii i pierspektiwy mirowoj riwolucyi*, Moskwa—Pietrograd 1923, s. 158—159 (dalej: OTMN).

z nimi zawodowo-produkcyjne, mają prawo żądać od swoich członków tej samej ofiarności, dyscypliny i obowiązkowości, jakich dotychczas wymagało wojsko”; „Jeśli gospodarka planowa jest nie do pomyślenia bez obowiązku pracy, to ten ostatni jest nie do zrealizowania bez likwidacji fikcyjnej wolności pracy, bez zastąpienia jej zasadą obowiązku, który dopełnia się realnością przymusu. Że wolna praca jest wydajniejsza od przymusowej — to jest zupełnie słuszne w odniesieniu do epoki przejścia od społeczeństwa feudalnego do burżuazyjnego”²¹.

Tak więc istota komunizmu wojennego w ujęciu Trockiego sprowadzała się do przymusu, ten bowiem — odpowiednio stosowany i dozowany — był rzekomo jedynym lekarstwem na wszelkie dolegliwości gospodarcze. W grudniu 1919 r. Trocki wystąpił z własnymi tezami militaryzacji pracy²², a w 1920 r. rozwinął je w teorię zmilitaryzowanego (w sensie przejścia wzorów organizacyjnych i dyscypliny) społeczeństwa, budującego nowy ustrój przy zrozumieniu konieczności stosowania przemocy i przymusu pracy²³. Wydaje się, że to właśnie Trocki prezentował najdalej posuniętą koncepcję komunizmu wojennego. Co ciekawsze, sam on przyznał — choć pośrednio — swą wiarę ówczesnie w możliwość przejścia od komunizmu wojennego bezpośrednio do socjalizmu: „Zapytacie, czy nie liczyliśmy na przejście od wojennego komunizmu do socjalizmu bez wielkich gospodarczych zakrętów i odwrotów, tj. po mniej więcej prostej linii wstępującej? Tak, rzeczywiście, w tym czasie wierzyliśmy mocno, że rozwój rewolucji w Europie Zachodniej będzie szybszy”²⁴.

Praktyka komunizmu wojennego, jakkolwiek ją nazywano i uzasadniano lub jakich by z nią nadziei nie wiązano, była naprawdę uciążliwa dla ludności, zwłaszcza chłopskiej. Nadzwyczajna sytuacja i reżim stanu wyjątkowego (wojennego) ukształtowały nieuniknioną wówczas nierówność w stosunkach ekonomicznych między miastem i wsią. System rek wizycji tżw. nadwyżek rolnych (tj. produktów teoretycznie ponad ilość niezbędną do przeżycia rolnika z rodziną oraz reprodukcji gospodarstwa) przemieniał się nader często w odbieranie chłopom produktu niezbędnego do reprodukcji, miasto zaś ofiarowywało zbyt mało towarów przemysłowych, by wymiana mogła przybrać formę praktyki stałej i sprawiedliwej. W rezultacie rosły napięcia społeczne w mieście

²¹ Tamże, s. 147—148, 154—155.

²² L. Trocki j, *Pieriechod k wsieobszczej trudowej powinnosti w swiazi s milicyonnoj sistiemoj* (Tiezisy), „Prawda”, 17 XII 1919, nr 283.

²³ L. Trocki j, *O mobilizacji industrialnogo proletariata, trudowej powinnosti, militarizacji choziajstwa i primienienii wojskich czastiej dla choziajstwiennych nužd* (Tiezisy CK RKP), „Soczinienija”, Sierija V, t. XV, s. 107—114.

²⁴ L. Trocki j, *Nowaja ekonomiceskaja politika Sowietsoj Rossii i pierspektiwy mirowoj riwolucyi*, OTMN, s. 348.

i na wsi, zwłaszcza jednak na wsi, gdzie z natury rzeczy trudniej było prowadzić akcje wyjaśniające i gdzie sytuację komplikowali niekiedy działacze, którzy z różnych powodów nie potrafili jej podjąć.

W końcu 1920 r., gdy Armia Czerwona rozprawiła się z ostatnim rzeczywiście dużym zgrupowaniem wojsk kontrrewolucji: siłami zbrojnymi gen. Piotra Wrangla na Krymie, a działania wojenne z Polską faktycznie ustały, na wsi coraz powszechniejsze stawały się głosy żądające zniesienia rekwizycji zboża i innych produktów rolnych, w miastach natomiast poza już niejako normalnymi trudnościami z zaopatrzeniem zaczął się zaostrzać problem bezrobocia, niemożności uruchomienia całego przemyśłu znacjonalizowanego nawet w gałęziach obejmujących drobne przedsiębiorstwa oraz takie, o których wiadano, iż nie da się wznowić ich produkcji²⁵. Podstawowym zadaniem stało się odbudowanie rynku wewnętrznego, zrujnowanego kompletnie w okresie kilku poprzednich lat, i przywrócenie zerwanych więzi gospodarczych miasta ze wsią. Należało przywrócić życiu przemysł i zwiększyć rozmiary produkcji rolnej.

Zadanie to stawało się tym bardziej palące, im bardziej rosły napięcia społeczne. Cała złożona sytuacja sprzyjała zaś pewnej nerwowości, nieuniknionej raczej pod naciskiem przeróżnych, niekiedy sprzecznych czynników. W dodatku uwagę partii komunistycznej w znacznym stopniu od początku listopada 1920 r. absorbował niespodziewany wybuch gwałtownej dyskusji nad sprawą związków zawodowych. Ujawniły się w niej duże rozbieżności. Oto w wielkim skrócie, zgoła uproszczeniu, stanowiska głównych grup: tzw. platforma dziesięciu (Lenin, Zinowjew, Michaił Tomski, Jan Rudzutak, Michaił Kalinin, Lew Kamieniew, Sołomon Dridzo-Łozowski, Grigorij Pietrowski, Fiodor Siergiejew-Artiom, Josif Stalin) uznawała konieczność harmonijnej współpracy związków zawodowych z państwem; grupa Trockiego i Bucharina (wśród ponad pięćdziesięciu podpisanych działaczy znaleźli się: Feliks Dzierżyński, Feliks Kon, Nikołaj Kriestinski, Jewgienij Prieobrażenski, Christian Rakowski, Leonid Sieriebriakow, Georgij Piatakow, Michaił Łurie-Łarin, Grigorij Brillant-Sokolnikow) — upaństwowienie związków zawodowych, zrośnięcia się ich z radzieckim aparatem państwowym; tzw. opozycja robotnicza (Aleksandr Szlapnikow, Aleksandra Kołontaj i inni) — przekazanie związkom zawodowym zarządzania gospodarką; tzw. grupa centralizmu demokratycznego (m. in. Timofiej Sapronow, Andriej Bubnow,

²⁵ Mieczysław Broński podaje, że przyczyną nacjonalizacji były rozmowy z Niemcami i sposób wypłaty odszkodowania właścicielom, obywatelom niemieckim, powstała bowiem możliwość znacjonalizowania wszystkich zakładów przemysłowych znajdujących się w obcych rękach bez zwiększenia ogólnej kontrybucji (M. Bronskij, *Posle dwóch let. (Pierspiektiwij naszej ekonomiczeskoj politiki)*, „Socjalisticeskoje Chożiajstwo”, 1923, nr 2—3, Apriel-Maj, s. 5—6).

Walerian Obolenski — N. Osinski) — usamodzielnienie związków zawodowych, rozpatrywanie wszelkich spraw związkowych jedynie w kontekście praktyki, nie zaś teorii ²⁶.

Zaabsorbowanie dyskusją w pewnym stopniu osłabiało alarmujące sygnały nadchodzące z terenu. Przewidziany na luty 1921 r. początek obrad X Zjazdu RKP(b) przesunięto nawet o miesiąc, by dać możliwość wypowiedzenia się wszystkim zainteresowanym sprawami związkowymi. Natomiast na napięcia społeczne odpowiedziano, co obecnie może się wydać reakcją paradoksalną, ale tylko pozornie, nasileniem metod przymusu. Nie bez pewnego przykrego zdumienia konstatowali np. socjaldemokraci austriaccy, że bolszewicy pragną odbudowywać gospodarkę za pomocą tych samych metod, których używali podczas wojny ²⁷. Tak np. na VIII Zjeździe Rad, w grudniu 1920 r., nie tylko nie próbowano rozluźnić nacisku na wieś, ale protesty chłopskie skłoniły działaczy do jeszcze większego zacieśnienia swobody manewru chłopstwa indywidualnego przez zaprowadzenie państwowego nadzoru nad poczynaniami chłopów nawet jako gospodarzy (np. określanie rozmiarów i asortymentów siewów) ²⁸. W praktyce zamierzano w każdej wsi przeprowadzać co najmniej raz na tydzień zebrania instrukcyjne wszystkich chłopów, ziarno siewne ogłosić własnością państwa i wydzielać pod warunkiem obsiania pól zgodnie z instrukcją, ogółem zaś środek ciężkości w budownictwie socjalistycznym na wsi miał polegać „na masowej przymusowej ingerencji państwa”, a stopniowanie miało wyglądać tak, że najpierw żąda się od chłopu uprawienia i obsiania całego obszaru, w roku następnym określa

²⁶ Poglądy poszczególnych grup zob. *X Zjazd Komunistycznej Partii (bolszewików) Rosji (marzec 1921)*. Stenogram, Warszawa 1970 (dalej: *X Zjazd RKP(b)*), s. 899—918 („Platforma Dziesięciu”), s. 918—936 (grupa Trockiego-Bucharina), s. 937—947 (grupa „Opozycji Robotniczej”), s. 1113—1118 (grupa „centralizmu demokratycznego”). Szeroka prezentacja stanowisk sprzed zjazdu zob. *Partija i sojuzy (k diskussii o roli i zadaczach profsojuzow)*. *Sbornik statiej i matieriatow*, pod redakcją G. Zinowjewa, Pietierburg 1921; Ja. Bronim, *K charakteristiki platformy »Raboczej opozycji« w profsojuznoj diskussii 1920—21 gg.*, „Proletarskaja Riewolucija”, nojabr' 11(94), 1929, s. 3—25 (artykuł zawiera jednak sporo nadmiernie ostrych sformułowań). Zob. też W. Namiotkiewicz, *Strategia rewolucji — z perspektywy historycznej. Szkic o rozwoju marksistowskiej myśli politycznej*, Warszawa 1981 (wyd. 3), s. 258—267.

²⁷ *Der „Neue kurs” in Sowjetrussland. I. Das vierte Jahr der Sowjetrepublik*, „Arbeiter-Zeitung”, 4 XI 1921, nr 303. Pragnę tu podziękować drowi Ryszardowi Klonowskiemu, który łaskawie zwrócił moją uwagę na ten interesujący cykl artykułów w socjaldemokratycznym organie austriackim. Autorstwo cyklu wolno — być może — przypisać Ottonowi Bauerowi.

²⁸ O mierach ukriepienija i razwitija kriestjanskogo sielskogo chozajstwa, *Wośmoj Wsierossijskij Sjezd Sowiechow Raboczich, Kriestjanskich, Krasnoarmiejskich i Kazaczich Dieputatow*. *Stienograficzeskij otczot (22—29 diekabria 1920 goda)*, Moskwa 1921, Priloženija, Priloženije I Riezolucyi i postanowlenija VIII Wsierossijskogo Sjezda Sowiechow, VIII (s. 267—271).

się już asortyment upraw i sposoby pracy (np. obowiązkowe terminy orki, nawożenia), jeszcze później następuje ewidencja i mobilizacja ludzi, zwierząt roboczych i sprzętu do wykonania owych zadań lub wykorzystania tam, gdzie brak któregoś z tych elementów, w końcu zaś pełne regulowanie przez państwo płodozmianu, przekształcenie pól indywidualnych w społeczne z uspołecznioną pracą²⁹.

Owe miesiące z przełomu lat 1920/21 wyraźnie świadczą, iż przywódcy radzieccy mieli świadomość konieczności dokonania zmian, lecz koncepcje ich jeszcze się nie skryształizowały; ogromną przeszkodą w tym była niepełna — przez czas pewien — wiedza o rozmiarach niezadowolenia społeczeństwa oraz wiara w skuteczność metod z powodzeniem stosowanych przez lat kilka. Symptomatyczne jednak, że w dyskusji przedzjazdowej często się pojawiały różne wątki świadczące pośrednio o narastającym zagrożeniu, a działacze coraz bardziej zdawali sobie sprawę z pierwszoplanowości kwestii chłopskiej. Poruszano ważne problemy, jak np. kolegialność a kierownictwo jednoosobowe, obrona interesów pracowników a stymulowanie produkcji, partia a związki zawodowe, jednocześnie jednak pojawianie się wciąż nowych wątków świadczyło chyba o pewnej nerwowości wobec pogłębiających się trudności gospodarczych, komplikowania się stosunków społecznych, napięć w mieście i na wsi³⁰.

Później czołowi działacze (Lenin, Trocki, Szlapnikow, Zinowjew) wyrzucali sobie ową przedłużającą się dyskusję, odwlekanie zjazdu. Rozmiary kryzysu zaskoczyły bowiem przywódców, którzy po burzliwych wydarzeniach z pierwszego kwartału 1921 r. zdali sobie sprawę, że w istocie należało dyskutować na tematy inne i że sama dyskusja oraz zjazd winny się były odbyć wcześniej³¹. Zauważmy też pewne osobliwości sytuacyjne, które musiały rzutować na reakcje psychiczne przywódców radzieckich. Otóż już we wrześniu 1920 r. zażegnano niebezpieczeństwo od zachodu przez rokowania z Polską, w październiku i listopadzie uporano się zaskakująco łatwo z silnym pozornie zgrupowaniem wojsk kontrrewolucyjnych gen. Wrangla, szykowano analizy i podsumowania sukcesów w wojnie domowej, a sugestywnie i szeroko propagowane wystąpienia zwolenników militaryzacji społeczeństwa umacniały jeszcze przekonanie o ostatecznym sukcesie wojennym i rozpoczęciu nowego etapu rozwoju Rosji Radzieckiej. Z jednej strony więc dostrzegano niewątpli-

²⁹ P. A. Miesiacew, *Ziemielnaja i sielsko-choziajstwiennaja politika w Rossii*, Wypusk I, Moskwa 1922, s. 92—97.

³⁰ I. Ja. Trifonow, *Klasy i klassowaja bor'ba w SSSR w naczale nepa (1921—1923 gg)*, cz. 1. *Bor'ba s woorużonnoj kułackoj kontrriewolucyjej*, Leningrad 1964, s. 26—31.

³¹ W. I. Lenin, *Sprawozdanie polityczne KC złożone 8 III 1921 r. na X Zjeździe RKP(b)*, [w:] *X Zjazd RKP(b)*, s. 38. Zob. też E. B. Gienkina, *Gosudarstwiennodiejatielnost' W. I. Lenina 1921—1923*, Moskwa 1969, s. 74.

we sukcesy, z drugiej notowano sygnały o niezadowoleniu wśród ludności. Musiano w nich widzieć element walki klasowej, tzn. pokrewieństwo z częstymi i poprzednio wystąpieniami przeciwników politycznych, skutecznie też dotąd rozbijanymi. Z pewnością więc alarmy były w jakiejś mierze tonowane, osłabiane. Niewątpliwe a świeże zwycięstwa przesłaniały trochę nadciągające dopiero niebezpieczeństwo.

W referacie wygłoszonym na forum IV Kongresu Międzynarodówki Komunistycznej w listopadzie 1922 r. Lenin wręcz stwierdził: „ale oto w roku 1921, kiedyśmy przebyli najważniejszy etap wojny domowej, i to przebyliśmy zwycięsko, natknęliśmy się na wielki — uważam, że na największy — wewnętrzny kryzys Rosji Radzieckiej, który ujawnił³² niezadowolenie nie tylko znacznej części chłopstwa, lecz również robotników. Było to po raz pierwszy — i mam nadzieję, po raz ostatni — w historii Rosji Radzieckiej, że wielkie masy chłopstwa nie świadomie, lecz instynktownie nastrojone były przeciwko nam. Co wywołało tę swoistą, a dla nas oczywiście bardzo nieprzyjemną sytuację? Przyczyna tkwiła w tym, że w swojej ofensywie ekonomicznej posunęliśmy się zbyt daleko naprzód, że nie zapewniliśmy sobie dostatecznej bazy, że masy wyczuły to, czego wówczas nie umieliśmy jeszcze świadomie sformułować, lecz co wkrótce — po kilku tygodniach — również i my przyznaliśmy, a mianowicie: że bezpośrednie przejście do czysto socjalistycznej formy gospodarki, do czysto socjalistycznego podziału przekracza nasze siły i że jeśli nie potrafimy dokonać odwrotu w ten sposób, by ograniczyć się do zadań łatwiejszych, to grozi nam zagłada. Kryzys rozpoczął się chyba w lutym 1921 roku”³³.

Kryzys w najostrzejszej postaci wyraził się w dwóch zjawiskach: nasileniu działalności tzw. band chłopskich oraz wybuchu powstania kronsztadzkiego w marcu 1921 r. Powstanie to, mające już bogatą literaturę³⁴, wstrząsnęło partią bolszewicką oraz władzami państwowymi.

³² W tłumaczeniu polskim: „spowodował”, co jest oczywistym błędem tłumacza, ponieważ w oryginale rosyjskim znajduje się słowo „obnaruził”, a więc „ujawnił”, a nie „spowodował”, i ono dopiero przywraca całemu zdaniu pierwotny sens.

³³ W. I. Lenin, *Pięć lat rewolucji rosyjskiej a perspektywy rewolucji światowej. Referat wygłoszony na IV Kongresie Międzynarodówki Komunistycznej 13 XI 1922 r.*, „Dziela”, t. 33, Warszawa 1957, s. 437.

³⁴ Przykładowo tylko wymienić można: z prac radzieckich — A. S. Puchow, *Kronsztadzkij miatież w 1921 g. Graždanskaja wojna w oczerkach*, Leningrad 1931; I. Rotin, *Stranica istorii partii*, Moskwa 1958; S. N. Siemanow, *Likwidacyja antisowietskogo kronsztadzkogo miatieża 1921 goda*, Moskwa 1973; tenże, *18 marta 1921*, Moskwa 1977; z prac zachodnich — A. Berkman, *The Kronstadt Rebellion*, [Berlin] 1922; A. Ciliga, *L'insurrection de Cronstadt*, Paris br.; U. Fedeli, *Dalla insurrezione dei contadini in Ucraina alla Rivolta di Cronstadt*, cz. II *La Rivolta di Cronstadt*, Milano 1950; I. Mett, *La Commune de Cronstadt. Crépuscule sanglant des Soviets*, Paris 1949; J. G. Wright, *The Truth about*

Mimo bowiem wcześniejszych oznak niezadowolenia wśród marynarzy Floty Bałtyckiej zaskoczyło dowództwo i działacze, rozegrało się w środowisku długo uważanym za oporę komunistów, teren zaś sprzyjał obronie i ewentualnym kontaktom powstańców z zagranicą, artyleria forteczna i zbuntowanych okrętów — przy ogromnych zapasach amunicji — mogła panować nad całym obszarem morskim tej części Zatoki Fińskiej z Piotrogradem włącznie. Wreszcie przypadło ono na okres tuż przed rozpoczęciem X Zjazdu RKP(b), a początek obrad (8 marca) zbiegł się z pierwszą, nieudaną próbą likwidacji powstania, podobnie jak stłumienie (18 marca) — z podpisaniem ryskiego traktatu pokojowego z Polską. Mogą to być zbieżności przypadkowe, choć nie muszą³⁵.

X Zjazd RKP(b) wpisał się do kronik partii bolszewickiej i państwa radzieckiego jako wydarzenie bez wątplenia pierwszoplanowe, przełomowe. Podsumowano m.in. dyskusję o związkach zawodowych i określono ich miejsce oraz zadania w nowym ustroju, nakreślono też zadania polityki narodowościowej, a przede wszystkim zrównanie poziomu gospodarki i kultury różnych narodów, wskazano na znaczenie utrzymania jedności partii. Najważniejszą jednak uchwałą X Zjazdu było proklamowanie nepu i zniesienie systemu reglamentowania kontyngentów produktów rolnych („prodraszwiorstka”) na rzecz podatku w naturze³⁶. Początek nepu jest też naturalną granicą między dwoma epokami istnienia państwa radzieckiego.

Nep jest zjawiskiem nader złożonym, polityką gospodarczą w okresie przejściowym od kapitalizmu do socjalizmu. W istocie jednak często stawia się znak równości między nepem i okresem przejściowym, co jest o tyle niesłuszne, iż poza gospodarką istnieją przecież inne obszary życia społecznego i państwowego, choć z drugiej strony wszystkie one w większym lub mniejszym stopniu podlegają integrującemu działaniu gospodarki. Wreszcie w Rosji okres przejściowy rozpoczął się wraz z Rewolucją Październikową, a więc kilka lat wcześniej niż nep. Okres przejściowy jest pojęciem szerszym, jest nazwą dwudziestoletniego odcinka dziejów ZSRR, gdy tymczasem nep — jak już powiedziano — oznacza politykę gospodarczą władz radzieckich w latach 1921—1937 (według chronologii radzieckiej).

Kronstadt, New York b.r. Istnieją też zbiory dokumentów i wspomnienia: ze strony radzieckiej — *Kronsztadtskij miatież. Sbornik statiej, wospominanij i dokumientow*, Leningrad 1931; *Krach kontrrewolucyjnojoj awantury (wospominanija uczestnikow podawlenija kronsztadtskogo miatieża (1921 g.)*, Leningrad 1978; ze strony powstańców — *Prawda o Krónszadtie*, Praha 1921; Petriczenko, *Prawda o kronsztadtskich sobytijach*, Praga b.r.

³⁵ Na tę ostatnią zbieżność zwrócił uwagę już Tomasz Parczewski (*Kronsztadt na tle rewolucji rosyjskiej*, Warszawa 1935, s. 149), w 1917 r. gubernator Kronsztadu z przypadku.

³⁶ O zastąpieniu kontyngentów podatkiem w naturze, X Zjazd RKP(b), Rezolucje i uchwały X Zjazdu RKP(b), s. 820—822.

Proklamowanie nepu wywołało nader rozbieżne reakcje. Po zerwaniu z praktyką komunizmu wojennego powstało naturalne pytanie: a co było przed nim? W umysłach wielu działaczy nep przybierał postać naturalnej kontynuacji właśnie owego początku, niefortunnie przerwanej przez komunizm wojenny, ów niechciany owoc wojny domowej. Kontynuację można tu rozumieć dwojako: w sensie identyczności okresu od Rewolucji Październikowej do pierwszej połowy 1918 r. z nepem lub kontynuowania pewnych wątków, ewentualnie przekształconych, zmodyfikowanych. Cytowany wyżej Siergiej Gusiew uważał właśnie oba okresy za identyczne, a nep za bezpośrednią kontynuację Rewolucji Październikowej³⁷, a nie inaczej sądził jeszcze w 1928 r. Josif Stalin, twierdząc, że komuniści w pierwszych kilku miesiącach po październiku 1917 r. stosowali tę samą politykę, którą przywrócono później w 1921 r., a nawet, iż: „Można sobie najzupełniej wyobrazić stan wojny domowej bez stosowania metod komunizmu wojennego, bez wyrzeczenia się zasad nowej polityki ekonomicznej, jak to miało miejsce u nas na początku 1918 roku, przed interwencją”³⁸. Współcześni badacze odchodzą jednak od takiej interpretacji, w obu okresach widząc nie identyczność, lecz właśnie kontynuację³⁹.

Przez długie lata najbardziej znaną definicją nepu była definicja dana przez Stalina na XIV Zjeździe WKP(b) w polemice z opozycją i formułą Nadzieży Krupskiej: „Nep jest to szczególna polityka państwa proletariackiego, obliczona na dopuszczenie kapitalizmu przy zachowaniu kluczowych pozycji w rękach państwa proletariackiego, obliczona na walkę elementów kapitalistycznych i socjalistycznych, obliczona na wzrastanie roli elementów socjalistycznych kosztem kapitalistycznych, obliczona na zwycięstwo elementów socjalistycznych nad elementami kapitalistycznymi, obliczona na zlikwidowanie klas, na zbudowanie fundamentu ekonomiki socjalistycznej”⁴⁰. Formuła ta, klarowna i doskonała z punktu widzenia potrzeb ideologii, doraźnej polemiki oraz najogólniej pojętej agitacji, później, wskutek uznania jej za dogmat, właśnie przez ogólnikowość stała się czynnikiem hamującym możliwości naukowego badania nepu. Definicję tę cytowano w opracowaniach naukowych, ale przede wszystkim w propagandowych i hasłach zamieszczanych w encyklopediach⁴¹.

³⁷ Gusiew, *op. cit.*, s. 329, 330.

³⁸ J. W. Stalin, *O programie Kominternu. Przemówienie wygłoszone 5 VII 1928 r. na Plenum KC WKP(b)*, „Dzieła”, t. 11, Warszawa 1951, s. 157.

³⁹ M. S. Atlas, *Suszczość nepa i jego miasto w lenińskim planie postrojenia socjalizmu*, [w:] *Lenińskie uczenie o nepie i jego międzynarodowe znaczenie*, Moskwa 1973, s. 15.

⁴⁰ J. W. Stalin, *Słowo końcowe po dyskusji nad sprawozdaniem politycznym Komitetu Centralnego 23 XII 1925*, „Dzieła”, t. 7, Warszawa 1950, s. 360—361.

⁴¹ Por. hasło *Nowaja ekonomiczeskaja politika* (pióra L. Gatowskiego), [w:] *Małaja sowietskaja encykłopedija*, t. V, Moskwa 1930, s. 815.

Wprowadzenie nepu nie napotkało dużego oporu, atoli samą ową politykę określano jak widać bardzo różnie. W pierwszym okresie nie bardzo też rozumiano sens nowego kursu, zwłaszcza za granicą. Polscy specjaliści np. oceniali: „Obecny okres w życiu gospodarczym Rosji jest więc okresem przełomu, okresem beładnego cofania się z poprzednio zajętych stanowisk. Ustrój scentralizowanej gospodarki państwowej zbankrutował na całej linii”, a i „w rolnictwie daje się spostrzec pójsie do Kanossy, zrozumiałe zupełnie z punktu widzenia nowej polityki i potrzeb aprowizacyjnych oraz chęci odbudowy wielkiego przemysłu i wzmocnienia rozpełzających się ostatecznie zastępów proletariatu fabrycznego. Nieprzeszkadzanie w sprawie tworzenia się wielkochłopskich gospodarstw w rolnictwie, odbudowa prywatnej własności w handlu i przemyśle, powrót do starych poglądów na gospodarkę finansową! W tem wszystkim istnieje powiązanie logiczne. Odrzucić należy pokost frazeologii rewolucyjnej i wówczas zupełnie jasną i zrozumiałą stanie się cała ta nowa polityka rządu sowieckiego”⁴².

W podobnym duchu, choć z nieco innych pozycji, wypowiadali się wspomniani już socjaldemokraci austriaccy. Ich organ prasowy opublikował np. cykl artykułów, w których zanalizowano nep. Wnioski okazały się nader ostre: dyktatura bolszewicka hamuje rozwój gospodarczy Rosji, doprowadziła do katastrofy ekonomicznej i faktycznej kapitulacji przed kapitałem, uległa naciskowi chłopów i dopuściła do wolnego handlu; komunizm rosyjski, choć wierzy, że jest komunizmem, w istocie umacnia kapitalizm (gospodarka chłopska), a realną praktyką nepu okazała się odbudowa kapitalistyczna⁴³. Można, naturalnie, wyrazić tu niejaki zdziwienie, iż jednocześnie wyrzucano bolszewikom niepodporządkowanie się prawom ekonomicznym i przywrócenie wolności handlu. Atoli owa niekonsekwencja (?) może tylko raz jeszcze potwierdzać mizerne rozeznanie zagranicznych ośrodków ideologicznych w charakterze przemian zachodzących w Rosji. Z jednej strony na ten stan rzutował fakt stałego oczekiwania ostatecznej katastrofy partii bolszewickiej i rządów radzieckich, z drugiej — dążenie do wynajdywania zbieżności rozwojowych między wysoko rozwiniętymi państwami zachodnimi i Rosją. I w jednym, i w drugim wypadku prowadziło to na manowce.

Nep interpretowano różnie także w samej Rosji. Może nawet byłby właściwszy termin: zamieszanie, gdyż dotyczyło to nie tylko działaczy niższych szczebli. Oto jeden z czołowych pracowników organów

⁴² *Rosja Sowiecka pod względem społecznym i gospodarczym*, t. I, cz. 1 *Polityka przemysłowa, finansowa i agrarna Rosji Sowieckiej*, Warszawa 1922, s. 42, 152.

⁴³ *Der „Neue Kurs“ in Russland*. 2. *Der Kapitalistische Handel und die Sozjetbourgeoisie*, „Arbeiter-Zeitung”, 5 XI 1921, nr 304; 3. *Die Industrie und die Konzessionen*, tamże, 6 XI 1921, nr 305; 4. *Die Geschichtliche Bedeutung der Diktatur*, tamże, 8 XI 1921, nr 307.

gospodarczych, Michał Łurje-Łarin, publicznie stawiał pytanie: jeśli nep jest cofnięciem się, „nieuniknionym nieszczęściem, menewrem defensywnym”, to kwestia polega na tym, „jak długo będziemy się cofać, i dopóki cofanie się będzie pożyteczne”⁴⁴. Dźwięczał w tym sceptycyzm co do ostatecznej celowości nepu, w domyśle tkwiła możliwość — której właśnie należało się przeciwstawić — odwrotu permanentnego. Ówczesni przywódcy, z natury rzeczy, nie zawsze dokładnie zdawali sobie sprawę z istoty nepu, choć już wtedy można było analizować koncepcję Lenina, w której główną rolę grają trzy zasadnicze składniki-elementy: sojusz robotników i chłopów mający oparcie w handlu, stosunkach towarowo-pięniężnych (choć w pierwszych miesiącach 1921 r. władze starały się stymulować wymianę towarową), uznanie istnienia kapitalizmu państwowego⁴⁵. Atoli nie wszyscy zgadzali się i w kwestii poszczególnych elementów nepu, jak np. Władimir Milutin, zastępca przewodniczącego Najwyższej Rady Gospodarczej, odrzucający w ogóle ideę możliwości wykorzystania kapitalizmu państwowego⁴⁶.

Z kolei zwolennicy nepu przesadnie (z obecnego punktu widzenia) krytykowali wszelkie osiągnięcia sprzed 1921 r. Tylko dzięki proklamowaniu wszystkiego, z rzeczami osobistymi obywateli włącznie — twierdził np. Władimir Smirnow — własnością państwa, Rosja Radziecka wytrzymała trzyletnią wojnę domową. „Nowego społeczeństwa jednak nie budowano, już choćby dlatego, że w takich warunkach była wykluczona w ogóle jakakolwiek praca organiczna. Nie wytwarzaliśmy, myśmy zużywali, a tę taktykę maksymalnego spożytkowania posiadanych zasobów, taktykę niszczycielskiego (nieuchronnie niszczycielskiego) wykorzystania sił wytwórczych kraju uważaliśmy za taktykę tworzenia nowego społeczeństwa. Na tym polegał nasz wielki błąd, który nie ograniczał się tylko do nieprawidłowego teoretycznego uzasadnienia naszej słusznej praktyki. Bez niej fundamenty pod „nową” politykę ekonomiczną położono by z pewnością nie w marcu 1921 roku, lecz w marcu 1920 r., militarnych form mobilizacji pracy nie uznano by za zasadę organizacji socjalistycznej, w rezultacie stosowano by je na mniejszą skalę, nie doszłoby do nieudanej próby zastąpienia organów gospodarczych strukturalnie zupełnie nie przystosowanymi do pracy

⁴⁴ Ju. Łarin, *O przedziałach przysposobiamy naszej ekonomicznej polityki*. (Dokład tow. Łarina 20 oktiabria 1921 g. w klubie Mosk. Kom. R.K.P.), cz. 1, „Krasnaja now’”, 1921, nr 4 nojabr’—diekabr’, s. 149, 150—151.

⁴⁵ E. B. Gienkina, *K woprosu o lenińskom opriedielenii suszcznosti nepa*, [w:] *Nowaja ekonomiczskaja politika. Woprosy teorii i istorii*, Moskwa 1974, s. 49—55.

⁴⁶ A. Ja. Lewin, *Socjalno-ekonomiczskije układy w SSSR w pieriod pieriechoda ot kapitalizma k socjalizmu (gosudarstwiennyj kapitalizm i czastnyj kapitalizm)*, Moskwa 1967, s. 8—9; Je. W. Jufieriewa, *Lenińskoje uczenie o goskaptalizmie w pieriechodnyj pieriod k socjalizmu*, Moskwa 1969, s. 20—21

gospodarczej radami armii pracy, na koniec wreszcie, stara ideologia konsumpcyjna nie wisiaby nad nami aż dotąd, hamując tak potrzebne nam obecnie przestawienie się na tory produktywności i powodując w rezultacie dążenie do kroczenia drogą kapitalistyczną, by uniknąć rozkoszy »komunizmu« wojennego w okresie pokojowym”⁴⁷. Należy więc krytycznie odnieść się do tych działaczy — wnioskuje Smirnow — którzy wysuwają hasło, „żeby jak najmniej, jak najostrożniej zrezygnować z metod »starej« polityki ekonomicznej”⁴⁸.

Mimo wszystko trudno uważać, by nep miał w RKP(b) wielu przeciwników. Więcej chyba było niezrozumienia, a początkowo może i rozżalenia, gdy w rozmowach i niekiedy nawet podczas zebrań mówiono, jakoby zwrot przekreślał stare dokonania i zasługi, oddawał Rosję na łup burżuazji. Te ostatnie zarzuty nader szybko oddały ducha, natomiast brak zrozumienia sensu nepu wykazał większą żywotność. Jeszcze 17 IV 1925 r. wybitny działacz bolszewicki, członek Biura Politycznego partii, Nikołaj Bucharin stwierdzał na zebraniu aktywu moskiewskiej organizacji partyjnej: „Wielu naszych towarzyszy partyjnych sens nowej polityki ekonomicznej ogranicza do jednego: chłop na nas natarł, żywiol drobnomieszczański zbuntował się, myśmy się cofnęli i nic więcej, i tylko na tym, jakoby, polega cała sprawa”⁴⁹.

Takiemu stanowi rzeczy sprzyjały różne interpretacje, brak jasności w wypowiedziach części działaczy. Oto np. tenże Bucharin, jeśli można tu użyć tego amerykańskiego wyrażenia, wówczas numer pierwszy (po Leninie) wśród radzieckich ekonomistów komunistycznych, twierdzi ni mniej ni więcej: „Tak zwany »nowy kurs polityki ekonomicznej« pojawił się wskutek takich zasadniczych współzależności sił społecznych i odpowiadających im typów gospodarczych, których likwidacji nie podołała władza klasy robotniczej. Dlatego nasze zadanie polega na tym, ażeby skierować te stosunki w takie koryto i takie ramy, które by odpowiadały interesom klasy robotniczej”⁵⁰. Wolno więc się domyślać, że gdyby władze radzieckie zlikwidowały owe współzależności (tj. różne grupy burżuazji), polityka gospodarcza komunizmu wojennego mogłaby istnieć nadal bez żadnych przeszkód; że nie metody, założenia były niedoskonałe, bo wynikające z wyjątkowego stanu kraju, ale realizacja. Chyba więc miał sporo racji wspomniany Smirnow, który tak scharakteryzował pozycję Bucharina: „Pomnikiem tej ideologii pozostaje *Ekonomika pie-*

⁴⁷ W. Smirnow, *Nasza ekonomiczeskaja politika*, „Krasnaja now’”, 1922, nr 1(5) janwar’—fiewrał, s. 200—201.

⁴⁸ Tamże, s. 201.

⁴⁹ N. Bucharin, *O nowoj ekonomiczeskoj politike i naszych zadaczach*, „Bolszewik”, 30 IV 1925, nr 8, s. 6.

⁵⁰ N. Bucharin, *Nowaja ekonomiczeskaja politika i professionalnyje sojuzy*, „Wiestnik agitacyi i propagandy”, 1922, nr 1 janwar’, s. 4.

riechodnogo pierioda Bucharina, w której rekwirowanie zboża u chłopów uważa on za »nowy typ więzi« miasta ze wsią, sprzyjający rozwojowi socjalistycznemu”⁵¹.

Więcej jasności znalazło się natomiast w wypowiedziach osób czerpiących bezpośrednio z inspiracji Lenina. W sposób lapidarny, a szczęśliwie i bez uproszczeń — nader u niego częstych — sformułował w grudniu 1921 r. istotę nepu Stalin, korzystając z głównych tez Lenina. Stalin położył nacisk na sojusz robotników z chłopami. „Przedtem, podczas wojny, mieliśmy do czynienia z sojuszem przede wszystkim w ojskowo-politycznym, tzn. wypędzaliśmy z Rosji obszarników, oddawaliśmy chłopom ziemię do użytkowania, a gdy obszarnicy wszczęli wojnę, by »odebrać swoje« — wojowaliśmy z nimi i obroniliśmy zdobycze rewolucji, za co chłop dostarczał żywności robotnikom i ludzi dla armii. Była to jedna forma sojuszu. Teraz, gdy wojna się skończyła, a ziemia nie jest już zagrożona, dawna forma sojuszu jest już niewystarczająca. Potrzebna jest inna forma sojuszu. Teraz już nie chodzi o to, żeby ziemia pozostała w rękach chłopu, lecz o to, żeby zapewnić chłopu prawo swobodnego rozporządzania płodami swojej ziemi. Bez udzielenia mu takiego prawa nieuniknione są: dalsze zmniejszanie się obszaru zasiewów, postępujący upadek gospodarki rolnej, sparaliżowanie transportu i przemysłu (wskutek braku chleba), rozkład wojska (wskutek braku chleba) i jako wynik tego wszystkiego — nieuchronny rozpad faktycznego sojuszu robotników i chłopów. Nie trzeba chyba dowodzić, że posiadanie przez państwo pewnego minimum zasobów zboża jest główną sprężyną odrodzenia przemysłu i zachowania istnienia Państwa Radzieckiego. Kronsztadt (wiosna 1921 r.) był przestrogą sygnalizującą, że dawna forma sojuszu przeżyła się, że potrzebna jest nowa, gospodarcza forma sojuszu, zapewniająca korzyści gospodarce zarówno robotnikom, jak chłopom. Oto jest klucz do zrozumienia nowej polityki ekonomicznej”⁵².

Nep wymagał od partii komunistycznej określenia jej stosunku do kapitalisty. Pod tym względem Bucharin z pewnością miał rację: nie udało się go wyeliminować w walce bezpośredniej ani budować bez niego stabilnej struktury ekonomicznej. Dlatego też radzieccy działacze gospodarczy otrzymali taką swoistą instrukcję: „Nowy stosunek do kapitalisty winna określać jego rola jako pośrednika między nami a chłopstwem”; będzie on pośrednikiem handlowym, ale i „kułakiem” na wsi. Z tymi jego wcieleniami trzeba będzie jak najszybciej nauczyć się współżyć. Bardziej skomplikowane natomiast okażą się stosunki z kapitalistą-producentem, tu bowiem zasadą stanie się konkurencja⁵³. Konkurencja

⁵¹ Smirnow, *Nasza ekonomiczeskaja politika*, s. 200 (przypis 1).

⁵² J. W. Stalin, *Perspektywy*, „Dziela”, t. 5, Warszawa 1953, s. 129—130.

⁵³ W. Smirnow, *Nasza chozajstwiennaja politika*, „Ekonomiczeskaja żyżn”, 2 VI 1921, nr 119.

zaś — przewidywano — rozegra się na różnych płaszczynach. Według relacji Lwa Kamieniewa (wówczas członka KC i Biura Politycznego partii oraz przewodniczącego Moskiewskiej Rady Delegatów) Rada Komisarzy Ludowych wskazała, że należy „odciążyć państwo proletariackie od wszystkich spraw, które nie mają dla nas dużego znaczenia ... i skupić całą energię na głównych gałęziach przemysłu”, atoli trzeba też uruchomić wszystkie, nawet drobne zakłady, oddać je spółdzielniom lub przedsiębiorcom prywatnym. Co do zaopatrzenia: wszelkie surowce, rezerwy otrzyma tylko przemysł państwowy, natomiast spółdzielnie i przedsiębiorcy prywatni będą mogli próbować uruchomić produkcję za pomocą środków lokalnych, tj. takich, o jakich państwo nie wie i nie korzysta z nich. Tak więc RKL pozostawiała poza sektorem państwowym drobną wytwórczość, spółdzielczość, chałupników oraz takie zakłady przemysłowe, których państwo aktualnie nie było w stanie wykorzystać⁵⁴. Inna sprawa, że tempo przejmowania koncesji było nader opieszale. Polscy obserwatorzy np. we wrześniu 1921 r. podkreślali małe zainteresowanie w Piotrogradzie, większe w guberni moskiewskiej, gdzie złożono 249 deklaracji (w tym 81 byłych właścicieli), z czego załatwiono pozytywnie zaledwie 9 kontraktów⁵⁵.

Wbrew przewidywaniom Kamieniewa kapitalista-producent okazał się przeciwnikiem łatwiejszym niż kapitalista-handlowiec. Wytwórcy bowiem z góry wyznaczano pole do działania, można go było stale kontrolować, nie zagrażał też zupełnie decydującym obszarom gospodarki. Już po rozwinięciu się do maksymalnych rozmiarów (rok gospodarczy 1923/24) na prywatnych producentów w drobnej wytwórczości przypadło ok. 90% produkcji, ale w następnych latach odsetek ten szybko się obniżał⁵⁶. Ogółem jednak udział przedsiębiorstw prywatnych w całym przemyśle był niewielki i w tymże 1923/24 r. wyrażał się (w odsetkach): liczba zakładów — 19,7, liczba robotników — 2,8, wartość produkcji — 4,4, z tendencją do stałego obniżania się⁵⁷.

⁵⁴ O nakazie Sowieta Narodnych Komissarow. (Iz dokłada t. Kamieniewa na plenumie Mosk. Sowieta 23 awgusta), „Wiestnik agitacyi i propagandy”, 1 IX 1921, nr 18, s. 10.

⁵⁵ Depesza nr 79 z 10 IX 1921 z Poselstwa Polskiego w Moskwie do Ministerstwa Spraw Zagranicznych, Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Spraw Zagranicznych (dalej: AAN, MSZ), Departament Polityczno-Ekonomiczny, Wydział Wschodni, t. 6658.

⁵⁶ *Sowietskoje narodnoje choziajstwo w 1921—1925 gg.*, Moskwa 1960, s. 201 (tab. 19). Spory odsetek zakładów produkcyjnych przypadał na dzierżawione od państwa, a wśród tych takie tradycyjne, jak warsztaty rzemieślnicze, małe cegielnie, młyny; na Ukrainie np. w 1921 r. spośród puszczonej warendę 5600 drobnych zakładów aż 4,5 tys. stanowiły młyny („Wiadomości Polityczne”, nr 14, 3 II 1922 — biuletyn wewnętrzny MSZ, AAN, MSZ, Departament Polityczno-Ekonomiczny, t. 17).

⁵⁷ *Itogi diesiatilietija Sowietskoj Własti w cyfrach 1917—1927*, Moskwa 1928, Otdiel VI, tab. 5, s. 284—285 (dalej: IDSW).

Inny obraz natomiast ukazuje się przy badaniu handlu. W drugiej połowie 1922 r. na 552,2 tys. przedsiębiorstw handlowych ogółem aż 537,7 tys. stanowiły placówki prywatne, a w latach następnych liczba ich wahała się, to malejąc, to wzrastając, mimo przeróżnych nacisków i perturbacji spowodowanych poczynaniami administracji terenowej oraz ograniczaniem i likwidowaniem prywatnych przedsiębiorstw handlu — i kapitału — hurtowego⁵⁸. Wyraźne były osobliwe zjawiska: zmniejszanie liczbowe (z sezonowymi wahaniami) drobnych placówek handlarzy prywatnych, powiększanie sieci największych przedsiębiorstw prywatnych oraz szybkie rozwijanie się sieci najdrobniejszego (głównie obwozowego) handlu na wsi⁵⁹. Wszelkie próby ograniczania prywatnego handlu kończyły się albo niepowodzeniem, albo trudnościami odczuwalnymi nie tylko przez ludność, ale i sieć spółdzielczą oraz państwową. W obrotach towarowych podlegających opodatkowaniu (europejska część Rosji, Ukraina i Białoruś) w drugiej połowie 1922 r. na przedsiębiorstwa prywatne przypadło 72,8%, w latach następnych stopniowo coraz mniej, aż do 25% w latach 1925—1926; w sumie na sektor prywatny w pierwszych latach nepu przypadało ok. 56% obrotu towarowego⁶⁰. Mniejszy udział handlu prywatnego w późniejszych latach wynikał głównie z dwóch czynników: ograniczenia go przez władze radzieckie w miarę krzepnięcia i rozwoju sieci handlu uspołecznionego oraz otwierania wielkich państwowych magazynów handlowych. W ten sposób zrealizowano powtarzające się już w pierwszym okresie nepu wnioski ekonomistów partyjnych, którzy wskazywali na konieczność podjęcia przez państwo roli wielkiego pośrednika między producentami a wsią⁶¹.

W 1921 r. rozpoczęła się, a częściowo już trwała akcja tworzenia mieszanych spółek akcyjnych i udzielania koncesji przedsiębiorcom i przedsiębiorstwom zagranicznym. Były to jednak zaledwie początki i formy te rozwinęły się nieco lepiej w następnych latach, choć ogółem wyraźnie zawiodły nadzieje władz radzieckich na ściągnięcie kapitału zagranicznego i nowoczesnego wyposażenia technicznego. Podobnie oce-

⁵⁸ S. G. Strumilin, *Statistika i ekonomika*, Moskwa 1979, s. 454 (tab. 111); C. Kron, *Czastnaja torgowla w pieriod wytiesnienija*, „Socjalisticeskoje Chożiajstwo”, R. 3, kn. 4, Moskwa 1925, s. 170, 172, 174.

⁵⁹ Kron, *Czastnaja torgowla...*, s. 179; B. Awiłow, *Wnutriennaja torgowla w 1922/24 gg.*, „Ekonomiczeskaja żyzń”, 27 III 1925, nr 70.

⁶⁰ IDSW, Otdiel IX, tab. 4, s. 370; W. P. Dmitrienko, *Torgowaja politika Sowietskogo gosudarstwa posle pieriechoda k nepu 1921—1924 gg.*, Moskwa 1971, s. 141. Inne liczby jakkolwiek ogółem wykazujące podobne tendencje, znaleźć można w rozlicznych zbiorach statystycznych i opracowaniach z lat pięćdziesiątych i początku sześćdziesiątych. Nie wszystkie też zasługują na pełne zaufanie. Na nie powołuje się m.in. Jerzy Ciepiewski (*Historia gospodarcza Związku Radzieckiego*, Warszawa 1977, s. 216—218, wyd. 2).

⁶¹ Por. np. A. A. Biełow, *O gosudarstwiennoj torgowle*, „Prawda”, 5 II 1922, nr 28.

niali rozwój sytuacji zagranicznej obserwatorzy; np. anonimowy polski obserwator donosił w końcu grudnia 1921 r. z Moskwy księdzu Antoniemu Kwiatkowskiemu, znanemu antykomuniście, że reformy wprowadziły pewne ożywienie w handlu, ale „zupełnie negatywne wyniki dały reformy te w dziedzinie wielkiego przemysłu. Pertraktacje z przedstawicielami zagranicznego kapitału, na czym władzom sowieckim niepomieranie zależało, spełżyły z małymi wyjątkami na niczem”, Anglia i Francja nie dokonują żadnych transakcji, „Nawet Niemcy ... którzy znają o wiele lepiej stosunki miejscowe, nie zdecydowali się dotychczas na wzięcie poważniejszych koncesji”⁶².

O ile wiadomo, pierwszą spółką mieszaną była Rosyjska Eksportowo-Importowa Spółka Akcyjna z udziałem: Ludowego Komisariatu Handlu Zagranicznego (51⁰/₀ akcji), rosyjskich trustów państwowych, przedsiębiorstw prywatnych rosyjskich i z zagranicy, przy czym tym ostatnim zapewniono możliwość inwestowania w Rosji Radzieckiej⁶³. I to właśnie stanowiło istotę koncesji udzielanych przez rząd radziecki. Lenin, jak zawsze analizujący wszystko pod kątem klasowym, również koncesje traktował zgodnie ze swą zasadą: „Koncesje — mówił 26 listopada 1920 r. na zebraniu sekretarzy komórek partyjnych moskiewskiej organizacji RKP(b) — to nie pokój, to także wojna, tylko w innej formie, bardziej dla nas korzystnej. Przedtem prowadzono wojnę za pomocą czołgów, armat itp., co przeszkadzało nam pracować; teraz wojna będzie się toczyła na froncie gospodarczym. Być może, iż będą oni usiłowali przywrócić wolność handlu, nie obejdą się jednak bez nas ... Powtarzam, koncesje są dalszym ciągiem wojny na płaszczyźnie gospodarczej, tu jednak nie burzymy już, lecz rozwijamy nasze siły wytwórcze”⁶⁴.

Jak mizerne były pierwsze wyniki, niech świadczy fakt, że w latach 1921—1922 ogółem wpłynęło 338 deklaracji o przyznanie koncesji, z czego tylko 18 załatwiono pozytywnie (tj. 5,4⁰/₀)⁶⁵. Jeszcze w 1923 r. w przemyśle maszynowym działało tylko pięciu koncesjonowanych przedsiębiorców (dwóch — ze Stanów Zjednoczonych, po jednym z Austrii, Szwecji i nie ujawnionego państwa), w górnictwie w 1922 r. przyznano cztery koncesje (trzy — z Anglii, jedna — z USA), w 1923 r. również cztery, ale wszystkie ze Stanów Zjednoczonych; w rolnictwie w 1922 r. przyznano dwie koncesje (obie włoskie), w 1923 r. już sześć (trzy —

⁶² Dokument bez tytułu (w opisie archiwalnym: Uwagi na temat handlu zagranicznego i stosunków gospodarczych w Rosji Sowieckiej), 20 XII 1921 r., Centralne Archiwum KC PZPR, 102/I/21, Instytut Naukowego Badania Komunizmu (Księgozbiór A. Kwiatkowskiego).

⁶³ B. Pławnik, *Pierwoje rossijskoje eksportno-importnoje akcyoniernoje obščestwo*, „Prawda”, 4 II 1922, nr 27.

⁶⁴ *Dziela*, t. 31, Warszawa 1955, s. 440.

⁶⁵ M. Ioelson, *Itogi i zadaczi naszej koncessionnoj politiki*, „Bolszewik”, 30 IV 1925, nr 8, s. 47.

z Niemiec, jedna — z USA, dwie — międzynarodowe organizacje dobroczynne)⁶⁶. Ogółem jednak cała produkcja z koncesji (w roku gospodarczym 1924/25 — 10,2 mln rubli) nie była duża, zatrudniano mało robotników (przeciętnie 327,7 osoby), roczna wartość produkcji jednego przedsiębiorstwa nie przekraczała przeciętnie 790 tys. rubli⁶⁷. W pierwszych latach stosunkowo największe znaczenie miały koncesje leśne, w których zagraniczni udziałowcy inwestowali najłatwiej i najwięcej⁶⁸. Poza tymi względami władze radzieckie kierowały się tu przesłankami społecznymi, koncesje leśne bowiem pochłaniały wiele rąk do pracy, tworzyły rynek pracy w okręgach nierolniczych.

Pociągnięcia gospodarcze podejmowane przez rząd od marca 1921 r. z pewnością wpływały uspakajająco na wzburzone społeczeństwo, zwłaszcza chłopstwo. Tutaj były one szczególnie potrzebne, gdyż — jak już wyżej wspomniano — w wielu rejonach Rosji wybuchały rozruchy. Dlatego władze tłumaczyły i propagowały zasady nepu, a zwłaszcza podatek naturalny na zboże i produkty rolne. Jeszcze w kwietniu 1921 r. Anastas Mikojan, wówczas sekretarz niżnonowogrodzkiego komitetu gubernialnego RKP(b), wystosował do wszystkich członków organizacji w tej guberni pismo, w którym stwierdzał m. in., że zewsząd napływają informacje o niedopuszczalnym traktowaniu chłopów, najzupełniej niezgodnym z nowymi założeniami, oraz tłumaczył, jaki sens i znaczenie ma podatek naturalny⁶⁹. Dodajmy tu, że wagę wprowadzenia podatku dostrzeżono szybko w kołach obserwatorów zagranicznych, ale wnioski wyciągano naturalnie bardzo różne. Doktrynerska interpretacja socjaldemokratów austriackich uznawała podatek za kapitulację przed burżuazją, natomiast cytowany informator księdza Kwiatkowskiego kładł nacisk tylko na siłę wsi, która „przyjawszy z rąk bolszewików dużą własność, przeciwstawiła się stanowczo dalszym reformom, zwłaszcza zaś wszelkim tendencjom socjalizacji produkcji rolnej. Tem też tłumaczy się, iż momentem, który zapoczątkował nową erę w polityce sowieckiej, był dekret z dnia 21 III 1921 r., nadający wsi prawo na zatrzymanie części plonu i wprowadzający, miast konfiskaty zbiorów, podatek w naturze, tzw. »prodnałog«”⁷⁰.

⁶⁶ Jufieriewa, *op. cit.*, s. 102 (tab. 9), s. 117 (tab. 15), s. 137 (tab. 18).

⁶⁷ Tamże, s. 100.

⁶⁸ A. A. Kisielow, *O koncessionnoj politike Sowietskogo gosudarstwa w lesnoj promyszlennosti jewropiejskiego Siewiera*, [w:] *Nowaja ekonomiczeskaja politika. Woprosy teorii i istorii*, s. 112—116; *Czastnyj kapital w narodnom choziajstwie SSSR*, Moskwa—Leningrad 1927, s. 277, 280—281; Ioelson, *op. cit.*, s. 51—52.

⁶⁹ Piśmo sekretarza Niżegorodskiego gubkoma RKP(b) A. I. Mikojana ko wsiem członkom Niżegorodskoj organizaciji RKP(b) o naturalnalogie, 2 IV 1921, *Niżegorodskaja organizacija RKP(b) w gody wojennoj intierwiency i graždanskoj wojny (1918—1920 gg.)*. *Sbornik dokumentow i matieriatow*, Gorkij 1957, s. 305—307.

⁷⁰ *Der „Neue Kurs“ in Russland*, 4, „Arbeiter-Zeitung”, 8 XI 1921, nr 307; cyt. dokument bez tytułu, CA KC PZPR, 102/I/21.

Rozruchy chłopskie po wprowadzeniu nepu rzeczywiście poczęły stopniowo słabnąć. W związku z tym skierowane przeciw nim akcje zbrojne zaczęły też przynosić rezultaty, co wcześniej zdarzało się rzadko, gdy ludność wiejska albo popierała przywódców powstań, albo — co najmniej — zachowywała życzliwą neutralność. Do połowy 1921 r. wszystkie większe ruchy chłopskie zostały zlikwidowane: rozbito tzw. antonowszczyznę w gub. tambowskiej (jej przywódca, Aleksander Antonow, zginął w 1922 r. w walce z obławą), wyparto z terenów macierzystych na Ukrainie i rozproszono ostatecznie chłopskie oddziały Nestora Machno (on sam w sierpniu 1921 r. z kilkunastoma najbardziej oddanymi współtowarzyszami walki zbiegł do Rumunii i przez więzienie tamtejsze, polskie oraz niemieckie dotarł w końcu do Francji, gdzie już pozostał do śmierci)⁷¹. Największe z wystąpień chłopskich, a ciągle jeszcze zbyt mało poznane, na Syberii Zachodniej, skupiło bodaj kilkaset tysięcy powstańców, odniosło kilka zaskakujących sukcesów, w końcu jednak zostało zdecydowanie stłumione⁷². Jako interesujący szczegół dodać można informację zawartą w liście Machny do (prawdopodobnie) Pietra Arszynowa o wysłaniu na przełomie maja i czerwca oddziału machnowców, złożonego z sybiraków, na pomoc słabnącemu mocno powstaniu⁷³. Zresztą z tą pomocą nie musiało być dobrze, jeśli wziąć pod uwagę, iż czas wysłania oddziału pokrywał się z końcowymi tygodniami istnienia armii Machny. Chodziło więc pewnie o powrót sybiraków do swych domowych pieleszy, a niejako przy okazji mogli oni pomagać swym ziomkom.

Przywódcy komunistyczni, zwłaszcza zaś Lenin, uznali przywrócenie wolności handlu za krok konieczny, za warunek utrzymania sojuszu robotników i chłopów, owego kamienia węgielnego bolszewickiej teorii dyktatury proletariatu. Handel winien był przywrócić rozluźnioną więź między miastem i wsią, a poza tym — sądzą badacze radzieccy — był on wówczas jedynym środkiem wiodącym ku temu⁷⁴. Lew Trocki w konspekcie referatu wygłoszonego 1 XII 1922 r. w czasie obrad

⁷¹ I. P. Donkow, *Antonowszczina: zamysły i diejstwitielnost'*, Moskwa 1977, s. 96—112; P. Arszynow, *Istorijsza machnowskogo dwiżenija (1918—1921 gg.)*, Berlin 1923, s. 187—199; Akta sprawy wydania Nestora Machno (1922—1923), AAN, MSZ, Departament Polityczno-Ekonomiczny, Wydział Wschodni, mikrofilm B-2539 (t. 6742). Zob. też R. Wojna, *Nestor Machno i „anarchizm czynu”*, „Z pola walki”, 1970, nr 2(50), s. 56—57.

⁷² Najwięcej informacji na temat tego powstania zawiera praca M. A. Bogdanowa, *Razgrom zapadnosibirskogo kulacko-esierowskogo miatieża 1921 g.*, Tiumień 1961.

⁷³ Arszynow, *op. cit.*, s. 199.

⁷⁴ N. N. Saburow, *Bor'ba partii za ustanowlenije ekonomiceskoj smyczki raboczego klasa s trudiaszczimsia krietjanstwom (1921—1925 gg.)*, Leningrad 1975, s. 44—55; Gienkina, *Gosudarstwienaja diejatielnost' W. I. Lenina 1921—1923*, s. 262—274. Odmiennego zdania są badacze zachodni, np. Nove, *op. cit.*, s. 108—109.

IV Kongresu Kominternu nader klarownie ujął tę myśl: „Na odrodzeniu rynku, jego metod i instytucji polega właśnie sens »nowej polityki ekonomicznej«” (pkt 9), „Więź rolnictwa z przemysłem, wsi z miastem urzeczywistnia się poprzez rynek” (pkt 11)⁷⁵. Rynek był niezbędny, jak widać, przede wszystkim wsi, ale już u początków kryzysu, tj. w 1921 r., stało się oczywiste, że i robotnicy oczekują zdecydowanych pociągnięć, zmian w sytuacji własnej; dość powszechnie zmieniali np. częstą wówczas w oficjalnej propagandzie formułę; „zwiększenie produkcji poprawi położenie” na „poprawa położenia zwiększy produkcję”⁷⁶. Jeden element (wieś) stymulował drugi (miasto) i rzeczywiście jedynym, lub może raczej pierwszym wyjściem stawało się przywrócenie swobody handlu.

Lenin, który zaangażował się zupełnie w przemiany tak długo oczekiwane przez wieś, zyskał tam znaczną popularność. Pamiętliwi chłopci z miejsca przeciwstawili go Trockiemu. Ten znów bowiem utkwiał im świeżo w pamięci przez swe koncepcje powszechnej mobilizacji pracy. Według świadectwa jednej z emigrantek, chłopci w kilku znanych jej dobrze wsiach rosyjskich (była wiejską nauczycielką) wyobrażali sobie Lenina i Trockiego jako dwie wrogie i walczące ze sobą siły, a nawet ułożyli swoistą przyspiewkę („czastuszkę”) polityczną⁷⁷:

Ja na boczkje siżu,	Ja na becze siedzę,
Boczka wiertitsia;	Beczka kręci się;
Ja u Lenina służu,	Ja u Lenina służę,
Trockij sierditsia.	Trocki złości się.

Wprowadzenie nepu miało też rozliczne skutki, niekiedy bardzo poważne. Jednym z nich było ponowne pojawienie się bezrobocia jako zjawiska społecznego. W czasie wojny domowej wszelkie nadwyżki osób zdolnych do pracy wchłaniała stale rosnąca liczebnie Armia Czerwona i wieś, gdzie wyjeżdżali robotnicy z rodzinami w poszukiwaniu żywności. Wraz z nepem zniesiono powszechny obowiązek pracy, zmniejszono rozdęty aparat urzędniczy, wszelkie przedsiębiorstwa państwowe i fabryki po przejściu na rozrachunek gospodarczy porządkowały stan załóg, a że ponadto zakończyła się wojna, armię opuszczali zdemobilizowani czerwo-noarmiści, a ze wsi do miast wracać poczęli robotnicy oraz napływała część chłopów szukających tam zarobków. W rezultacie więc na przełomie lat 1921/22 zarejestrowano oficjalnie 160 tys. bezrobotnych, po

⁷⁵ L. Trocki, *Choziajstwiennoje sostojanije Rossi s toczki zrieniija socyjalistycznej riewolucyi*, OTMN, s. 400, 401.

⁷⁶ Por. A. Prasolow, *ProfieSSIONALNYJE SOJUZY I SOWIETSKOJE CHOZIAJSTWO*, cz. II, „Ekonomiczeskaja żyzn”, 29 I 1921, nr 19. Całość tej interesującej publikacji: tamże, 28—30 I 1921, nr 18—20 (cz. I—III).

⁷⁷ Uczitielnica, *Iz dieriewienskich nastrojienij*, [w:] *Kriestjanskaja Rossija. Sbornik statiej po woprosam obszczestwiennopoliticeskim i ekonomiczeskim*, Praha 1924, s. 146.

roku zaś liczba ta wzrosła gwałtownie do 640 tys., by później jeszcze się podwoić ⁷⁸.

Jednocześnie wraz z bezrobociem, z pojawieniem się prywatnych zakładów produkcyjnych, z reorganizacją systemu zarządzania gospodarką w sektorze państwowym, przechodzeniem przedsiębiorstw na rachunek gospodarczy przed działaczami rosnąć poczęły nowe trudności społeczne. Najważniejszymi z nich były: ochrona pracy i ludzi oraz przeciwstawienie się ewentualnym destabilizującym wpływom odradzających się warstw drobnomieszczactwa (tzw. nepmanów). Tak więc poczęto stosować środki doraźne, typu udzielania zapomóg bezrobotnym, związki zawodowe zaś musiały przeorientować swą działalność i od stymulowania produkcji, obrony państwa przejść do chronienia interesów związkowców ⁷⁹. Nowe warunki w znacznym stopniu przekreśliły jednoznaczność praktykę społeczną władz radzieckich z okresu komunizmu wojennego, choć wcale niezupełnie. Za granicą niekiedy w tym właśnie dostrzegano podstawową przesłankę trudności radzieckich: Rosji rewolucyjnej potrzebne były pożyczki, udział kapitału zagranicznego w rozwoju gospodarki, tymczasem brak gwarancji bezpieczeństwa osobistego i publicznego przekreślał te możliwości ⁸⁰. Cytowany już anonimowy polski obserwator w Moskwie stwierdzał wręcz, mówiąc o poczynaniach radzieckich: „Na ogół należy zaznaczyć, iż wyniki te w drobnym zaledwie stopniu usprawiedliwiały nadzieje, jakie w nich pokładano. Jako ogólne przyczyny na pierwszy plan wysunąć należy połowiczność wszystkich tych reform, brak gwarancji prawnych, bezpieczeństwa publicznego i osobistego dotychczas nie przywróconego itp.” ⁸¹

Naturalnie, trzeba tu brać pod uwagę znaczne różnice w interpretacji prawa, a zwłaszcza jego funkcji społecznej w Rosji ówczesnej i na Zachodzie. W Rosji prawo i praworządność wiązano z elementem klasowości, co było przecież z gruntu sprzeczne z pozycją zachodnią: na Zachodzie własność i bogactwo zaliczano do głównych motywów rozwoju, w Rosji rewolucyjnej stawały się one powodem represji, pozbawienia praw obywatelskich. Prawo rewolucyjne nie chroniło własności prywatnej, kapitału, lecz je atakowało, właściciel więc niejako fizycznie stawał się zarazem obiektem ataku, a w okresie nepu co najmniej poczynił

⁷⁸ B. Szapiro, *Russkije profsojuzy w bor'bie s biezroboticej*, „Krasnyj Intiernacyonał Profsojuzow”, liewral—mart 1924, nr 2—3 (37—38), s. 242; Ja. Gindin, *Professionalnyje sojuzy i biezrobotica (1917—1927 gg.)*, Moskwa 1927, s. 17, 23, 25.

⁷⁹ B. Majberg, *God raboty russkich sojuzow w nowych usłowijach*, „Krasnyj Intiernacyonał Profsojuzow”, diekabr' 1922, nr 12(23), s. 1147—1148.

⁸⁰ *Der „Neue Kurs” in Russland*, 3.; cyt. dokument bez tytułu, CA KC PZPR, 102/I/21.

⁸¹ Tamże.

neutralizujących⁸². I w tym tkwiła następna, podstawowa różnica między rosyjskim prawem rewolucyjnym a zachodnioeuropejskim: w tym ostatnim podstawowe kryterium stanowi równość wszystkich obywateli wobec prawa, a odejście od niego, w praktyce społecznej stosunkowo częste, nigdy jednak nie jest z nim zgodne, zawsze jest łamaniem praworządności. W Rosji rewolucyjnej natomiast odrzucono świadomie taką wersję prawa, uznając jego klasowy charakter: równość wszystkich daje się zrealizować dopiero w społeczeństwie bezklasowym, a więc w przyszłości, na rzecz której działa całe społeczeństwo w okresie przejściowym, w nim samym zaś trwa jeszcze faktycznie nierówność społeczna, prawo więc winno stanowić oręż w rękach klasy robotniczej i władz, służący do druzgotania oporu starych warstw i klas, instrument wykonywania funkcji dyktatury przez proletariąt i jego partię⁸³.

Jeszcze w 1922 r., w trakcie kodyfikacji prawa położono nacisk na wątek klasowy, np. w kodeksie karnym: „Polityka karna ostrzem swym godziła w elementy kapitalistyczne, głównych nosicielei przestępczości w okresie przejściowym”⁸⁴. Analogiczny wątek wybijał się na czoło większości innych kodeksów. Jego funkcja społeczna rysuje się nader wyraziście. Należy w ogóle zwrócić uwagę na spójność między różnymi elementami radzieckiego modelu ustrojowego realizowanego w życiu. A zatem owemu pierwiastkowi klasowemu, który był powszechnym wyznacznikiem, busołą w całej działalności państwa radzieckiego i partii komunistycznej, podporządkowane były dwie dziedziny wzajemnie się warunkujące: gospodarka oraz prawodawstwo. Z kolei wokół nich grupowały się inne obszary życia społecznego, zależne i regulowane. Twórcy i realizatorzy modelu radzieckiego zdecydowanie wkraczali — a przynajmniej starali się to czynić — w całokształt bytu społeczeństwa, a taką regulację, według planu, świadomą i przemyślaną, przeciwstawiali nawet chaosowi, żywiołowości przebiegu procesów społecznych w ustroju burżuazyjnym, planowość socjalistycznej produkcji — anarchii wytwórczości kapitalistycznej. Im większy zakres kontrolowanych obszarów życia, tym większa możliwość manewrowania, tym większa pewność, że się kroczy ku socjalizmowi, tym mniejsza możliwość odrodzenia się kapitalizmu.

Z takim ujęciem, a tym bardziej z taką realizacją nie wszyscy się

⁸² Por. I. Ja. Trifonow, *Klasy i klasowaja bor'ba w SSSR w naczale nepu (1921—1925 gg.)*, cz. II *Podgotowka ekonomicznego nastupienija na nowuju burżuaziju*, Leningrad 1969, s. 75—88; W. M. Kuricyn, *Pieriechod k nepu i riewolucyjnaja zakonnost'*, Moskwa 1972, s. 76—100.

⁸³ Por. J. Baszkiewicz, F. Ryszka, *Historia doktryn politycznych i prawnych*, Warszawa 1979 (wyd. 4), s. 455—464.

⁸⁴ *Istorija gosudarstwa i prawa SSSR*, cz. II (Sowietskij pieriod), Moskwa 1966, s. 199.

zgadzali. Apele do świadomości klasowej też nie zawsze okazywały się skuteczne. W okresie komunizmu wojennego, gdy ingerencja w życie społeczne osiągnęła najwyższą intensywność, czynniki ekonomiczne nie przestały jednak grać swej roli. I mimo wszystko na wsi chłop nie zainteresowany materialnie, a w mieście robotnik nie zwiększali produkcji⁸⁵. W końcu więc trzeba było — według obrazowego wyrażenia Bucharina — zwolnić z zamknięcia rynek, obrót towarowy, by przyspieszyć słabnące coraz gwałtowniej tętno gospodarki. A jednocześnie pogarszała się sytuacja z aprowizacją, spowodowana wielkim nieurodzajem. Druga połowa 1921 i pierwsza 1922 r. to przecież czas katastrofy głodowej, z milionami ofiar śmiertelnych⁸⁶, milionami kalek, setkami tysięcy dzieci uprawiających włóczęgostwo, również setkami tysięcy uciekinierów z obszarów nawiedzonych głodem, a więc z całym ogromnym bagażem czynników destabilizujących życie społeczne i gospodarcze.

W tymże czasie jednak władze radzieckie wykonały wiele zadań politycznych. W normalnych warunkach napotkałyby one co najmniej niechęć społeczeństwa, teraz przeszły jednak bez echa lub nawet spotkały się z częściową aprobatą, w sumie zaś umacniały i stabilizowały pozycję władz. Do takich pociągnięć zaliczyć można rozbitcie jedności rosyjskiej cerkwi prawosławnej i pozbawienie jej wpływów oraz zasobów materialnych (konfiskata skarbów cerkiewnych i klasztornych na rzecz głodujących), rozbitcie oporu tzw. starej inteligencji przez likwidację Społecznego Komitetu Pomocy Głodującym i przygotowanie akcji wysiedlenia z kraju najoporniejszych jej elementów, likwidację w kraju innych poza komunistami partii politycznych. Pociągnięcia te zapewniły względny spokój polityczny i tym samym torowały drogę rozwiązaniu generalnemu, utworzeniu Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich.

Powstanie ZSRR miało u podłoża wiele przesłanek, ale z pewnością trzy wolno wysunąć na plan pierwszy. A więc: odmienność ustrojowa i poczucie zagrożenia poszczególnych republik w stosunku do otoczenia; względna stabilizacja polityczna i gospodarcza osiągniata w czasie i zaraz po katastrofie głodowej; momenty walki klasowej. W sumie splotły się tu zgoła nierozzerwalnie czynniki zewnętrzne i wewnętrzne. Był też jeszcze jeden element, który odegrał dużą rolę, jego wpływ zaś ogarniał pierwiastek subiektywny i obiektywny. Przy wprowadzaniu w życie nepu przywódcy radzieccy sądzili, że jedynym dostępnym źródłem kapitału

⁸⁵ Bucharin, *O nowej ekonomicznej polityce i naszych zadaniach*, s. 6.

⁸⁶ Dokładne liczby nie są znane, m.in. przedstawiciel władz radzieckich na konferencji głodowej w Berlinie 9 VII 1922 r. wymienił liczbę dwóch milionów ofiar śmiertelnych, Raport Nr 5412/pol. z 9 VII 1922 r. posła polskiego w Berlinie dla MSZ, AAN, MSZ, Departament Polityczno-Ekonomiczny, Wydział Wschodni, t. 6629.

niezbędnego do uruchomienia gospodarki będą właśnie koncesje zagraniczne, tymczasem spotkała ich niespodzianka, i to podwójna: pierwsza — negatywna, gdyż wielki kapitał zachodni nie zainteresował się koncesjami, druga — pozytywna, gdyż niedoceniane możliwości wewnętrzne okazały się znacznie większe od oczekiwanych⁸⁷. W rezultacie Rosja, nadspodziewanie pomyślnie, nie uzależniła się finansowo od zagranicy, a jednocześnie uzyskała możliwości rozruchu gospodarki. Sprzyjały temu różne pociągnięcia władz oraz samorzutnie ukształtowane relacje cen w latach 1921—1922, kiedy produkty rolne były drogie, wyroby przemysłowe zaś tanie⁸⁸. W ten sposób mogła zacząć się spełniać pierwsza i podstawowa przesłanka odrodzenia ekonomicznego: odbudowa gospodarki chłopskiej. We wszystkich republikach w oficjalnych uchwałach odnotowano ów sukces gospodarczy, który wiązano przede wszystkim z nepem i postulowano konieczność kontynuowania go⁸⁹.

Na takim to tle zarysowało się kilka głównych płaszczyzn zjednoczeniowych: gospodarcza, polityczna i społeczna. Gospodarcza wiązała się w całości z nepem, polityczna i społeczna — z określonymi jego wątkami. U podstaw wszystkich zaś tkwiła walka klasowa, jej potrzeby, jej wymogi. Ona też była czynnikiem konstruktywnym, który doprowadził do powstania ZSRR i określił wszystkie podstawowe cechy oraz rysy tego państwa.

Wraz z powstaniem Związku Radzieckiego jak gdyby wyczerpały się argumenty przeciwników nepu. I nie ma w tym nic dziwnego, wytaczano je bowiem prawie wyłącznie z pozycji lewackich, doktrynerskich. Ożywienie gospodarcze i zjednoczenie republik wyraźnie wytrąciły broń z rąk owych działaczy. Stopniowo zaczęto sobie zdawać sprawę z faktu, iż nie doceniano dotąd własnych możliwości, że rozwój idzie w pożądanym kierunku i wcale nie są potrzebne poczynania i środki nadmiernie

⁸⁷ Bucharin, *O nowej ekonomicznej polityce i naszych zadaniach*, s. 13—14.

⁸⁸ Por. S. Tradycja [S. Budzyński], *Po ośmiu latach dyktatury proletariatu*, Moskwa 1926, s. 38. Proces ten w 1922 r., pod wpływem głodu, przebiegał gwałtownie, w formie szybkiego wzrostu cen na artykuły żywnościowe. I tak od 25 marca do 1 maja cena racji żywnościowej (3600 kalorii) wzrosła: w Moskwie — z 990 do 3181 rubli (321%), w Piotrogradzie — z 1184 do 3180 rubli (268%), w Kijowie — z 888 do 2728 rubli (307%), w Odessie — z 748 do 3603 rubli (481%). E. Fuckner, *Russlands neue Wirtschaftspolitik*, Leipzig und Berlin 1922, s. 31.

⁸⁹ Postanowienie III Wsiebiełoruskiego sjezda Sowietów, 16 XII 1921, *Chriestomatija po istorii SSSR 1917—1925*, Moskwa 1963, 45. nr 1, s. 485—487; Iz postanowienija IX Wsierossijskiego sjezda Sowietów o prowadzeniu nowej ekonomicznej polityki, 28 XII 1921, tamże, nr 2, s. 489—493; Postanowienie I Wsiegruzińskiego sjezda Sowietów, 28 II 1922, tamże, nr 3, s. 494—495; Postanowienie II sjezda Sowietów Azerbajdzana, 4 V 1922, tamże, nr 4, s. 495—496; Postanowienie VII Wsieukraińskiego sjezda Sowietów, 14 XII 1922, tamże, nr 5, s. 496—497.

ograniczające inicjatywę ludzką⁹⁰. Dotyczyło to zwłaszcza wsi, gdzie obawiano się bardzo tzw. kułaka, a jednocześnie należało przeciwstawić się nader uproszczonemu, wywodzącemu się z komunizmu wojennego pojmowaniu gospodarki kułackiej. Formułę najjaśniej tłumaczącą potrzebę rzeczowego podejścia do spraw wsi przedstawiła (choć trochę później) Anna Chriaszczewa, znawczyni problematyki statystyki agrarnej, zwłaszcza w zakresie rozwarstwienia wsi. „Atoli wcale nie każde zamożne, a nawet bogate gospodarstwo chłopskie jest kułackim; współczesnemu kułakowi tak daleko do jego dawniejszego pobratymca, jak współczesnemu prywatnemu kupcowi miejskiemu daleko do dawniejszego »wolnego« handlowca. I podobnie jak w tego ostatniego bije podatek, tak samo trzeba, by i w kułaka wiejskiego bił podatek. Należy przy tym, naturalnie, zapoznać się z każdym poszczególnym przypadkiem i określić charakter gospodarstwa, występowanie oraz stopień jego operacji kułackich, nie zaś określać mianem kułackiego każde gospodarstwo zamożne. Gospodarstwo rozwijające i doskonalące produkcję powinno się stać dostatnim; przeciwstawiać się temu, równa się pozbawieniu milionów gospodarstw bodźca do rozwoju”⁹¹.

Nie tylko kwestia kwalifikacji gospodarstw uderzała w podstawy nepu, ale i próby nacisku na wieś, głównie finansowego. Można przykładowo przytoczyć tak znane nazwisko, jak Eugeniusz Prieobrażenski, który zawsze opowiadał się za takim środkiem w polityce finansowej, co nawet stało się przyczyną ostrego ataku Bucharina, który dostrzegał w tym potencjalną groźbę zerwania podstawowej więzi w państwie radzieckim: sojuszu robotników z chłopami⁹². Mimo wszystko jednak były to w sumie wypadki nieliczne i nietrudne do zwalczania. W istocie więc koniec 1922 r. zbiegł się z początkiem istnienia rewolucji w nowej formie państwowej oraz z końcem ostatnich poblasków komunizmu wojennego.

Ромуальд Война

МЕЖДУ ВОЕННЫМ КОММУНИЗМОМ И НЭПОМ (1920—1922)

Краткое содержание

Статья посвящена первым двум годам новой экономической политики — нэпа в Советской России. Эти годы были временем определенного рода борьбы, особенно в области сознания, между отходившим в прошлое военным коммунизмом, его методами, сложивши-

⁹⁰ M. Kantor, *Stroicielstwo socjalizma w dieriewnie i aparat s.-ch. koopieracyi*, „Bolszewik”, 25 III 1925, nr 5—6 (21—22), s. 29.

⁹¹ A. Chriaszczewa, *Ustowija podjoma dieriewni i difierencyacja kriesztjanstwa*, tamże, s. 24—25.

⁹² N. Bucharin, *Nowoje otkrowienije o sowietskoj ekonomike ili kak možno pogubit' rabocze-kriestjanskij blok. (K woprosu ob ekonomičeskom obosnowaniju trockizma)*, tamże, 10 XII 1924, nr 15—16, s. 9—33.

мися под давлением сурового времени разрушения и войны, и новыми, дающими больше свободы хозяйственной предприимчивости; автор рассматривает взгляды тогдашних деятелей на сущность военного коммунизма и нэпа, конкретные условия их возникновения, события конца 1920 — начала 1921 гг., а прежде всего общественный кризис, дискуссию о профсоюзах, X съезд РКП(б) и восстание матросов в Кронштадте — Кронштадский антисоветский мятеж.

В статье обращается внимание на тогдашние зарубежные мнения, касавшиеся введения нэпа, в частности, мнения польских наблюдателей, австрийских социал-демократов; автор рассматривает меры советской власти, направленные на улучшение экономической ситуации и одновременно на развитие общественных форм. В частности, отмечена относительно малая заинтересованность зарубежных бизнесменов в концессиях и необыкновенно осторожная практика их предоставления. В числе существенных проблем, затронутых в статье, следует назвать следующие: военный коммунизм и кризис на рубеже 1920/1921 гг., упомянутая выше дискуссия о профсоюзах, формирование концепции нэпа, вопросы нэпа и военного коммунизма, нэп и советская экономическая политика до середины 1918 г., политика иностранных и внутренних концессий, торговля в 1921—1922 гг., проблема отношений между городом и деревней, повторное появление безработицы, законодательство и правовая советская система в те годы, образование СССР.

Изучение первых годов существования нэпа имеет большое научное значение, позволяет определить внутренние и внешнеполитические проблемы в истории Советского государства и их динамичное развитие событий, а также понять многочисленные проблемы позднейших лет.

Перевела Лена Пустула

Romuald Wojna

FROM THE MARTIAL COMMUNISM TO THE NEW ECONOMIC POLICY (1920—1922)

S u m m a r y

The article is devoted to the first two years of implementing the New Economic Policy, or NEP, in the Soviet Russia. The discussed period abounded in dramatic conflicts between the martial communism, passing away with its methods stemming from severe conditions of war and destruction, and the new order, allowing a less restricted economic activity of individuals. The author takes a special interest in the attitudes of the communist activists of the time towards the rules of the martial communism and the NEP; then he describes the conditions accompanying the births of the two economic orders, and the events of the winter 1920/21, chiefly the social crisis, the discussion about trade-unions, the 10th Congress of the Russian Communist Party (bolsheviks) and the Sailors' Revolt in Kronstadt.

The author pays attention to the contemporary foreign opinions on the introduction of the NEP, including the opinions of Polish political observers and Austrian social democrats; later, he elucidates the steps taken by the Soviet authorities in order to improve the country's economic situation. Among the fact stressed by the author are small interest of foreign partners in obtaining concessions and a very careful licensing policy.

Summing up, the essential problems dealt with in the article are the following: the martial communism and the 1920/21 crisis, the discussion on the role

of trade-unions, the formation of the outlines of the NEP, the NEP versus the martial communism, the conception of the NEP and the actual Soviet economic policy until mid 1918, the policy of foreign and domestic concessions, the trade in the years 1921—1922, the relations between country and town, the reappearance of unemployment, the contemporary Soviet legislation, the origin of the USSR.

The study of the first years of the NEP promises interesting scientific results, for it enables one to grasp the basic trends of the Soviet history and to better understand later modifications.

Translated by Joanna Banach